
THE DIRECTOR
OLOGY
Reg No
INDIA.

THE

PRINCESS OF WALES

SARASVATI BHAVANA TEXTS

EDITED BY

GOPĪ NĀTHA KAVIRĀJA

N. 15

(Part I)

THE

TRIPURĀ RAHASYA

Printed by
JAI KRISHNA DASS GUPTA,
at the VIDYA VILAS PRESS,
Gopal Mandir Lane,
Benares City.

1925

त्रिपुरारहस्यम्



The

Tripurārahasya

EDITED WITH INTRODUCTION

BY

GOPI NATH KAVIRAJ, M. A.,

OFFG. PRINCIPAL, GOVERNMENT SANSKRIT COLLEGE,

BENARES.

1925.

PREFATORY NOTE

It is well known that Mādhavāchārya's Sarva Darśana Saṅgraha, which claims to supply a summary of the philosophical doctrines of all the systems of Indian Thought, has left out many schools. The Sarvasiddhāntasaṅgraha attributed to S'aṅkarāchārya fares no better in this respect. Of the neglected schools the S'ākta or the Tāntric system holds the foremost position. Though the S'ākta system is very rich in its literature its philosophical status does not seem to h ve yet been clearly demonstrated any where. The Tripurārahasya, which is now published, represents a brilliant attempt in this direction.

It will be found on close examination of the contents of the work that this S'āktā Darśana is very closely connected with the Spanda and Pratyabhijñā schools of Kashmir. The work is divided into three parts or khaṇḍas, viz. Māhātmya, Jñāna and Itihāsa. The Jñāna section is now given out, and after it is co npleted it will be followed by the Māhāt nya section. The Itihāsa portion does not appear to be available in Northern India. It is hoped that it is not entirely lost, and will one day be found in an unexpected

quarter. But till it is discovered we must rest content with these two volumes only which throw a flood of light on a dark and obscure chapter in the History of Indian Philosophy.

For those who want to have a special knowledge of the philosophical aspects of Tantric Culture I would recommend a systematic study of the S'aktisūtra, Paraśurāma Kalpasūtra, Vāmakeśara Tantra, Tantrarāja, Bhāvanopaniṣad, &c and the works of Bhāskara Rāya & others. It is needless to add that a familiarity with the Kashmirian S'aiva literature will be greatly helpful in connection with these studies.

The present edition of the work is prepared from a single Ms. belonging to the Government Sanskrit Library, Benares. As it was generally a correct manuscript it has not given rise to much trouble in textual determination.

In conclusion I must gratefully express my indebtedness to Sj. Gopal chandra Bhattacharya who has kindly helped me in reading the proofs and otherwise seeing the book through the press.

Sanskrit College, Benares. } GOPINATH KAVIRAJ.

॥ श्रीः ॥

त्रिपुरारहस्यम् ।

(ज्ञानखण्डम्)

श्रीगणेशाय नमः ।

ॐ नमः कारणानन्दरूपिणी परचिन्मयी ।
विराजते जगच्चित्रचित्रदर्पणरूपिणी ॥ १ ॥

श्रीत्रिपुराम्बायै नमः ।

जयत्येषा परा श्रीमत्त्रिपुरा सर्वसाक्षिणी ।
या सेवकानुद्धरति संसृतेर्गुरुरूपिणी ॥ १ ॥
नत्वा विघ्नेश्वरं देवं त्रिपुराया रहस्यके ।
ज्ञानखण्डस्य तात्पर्यदीपिकेयं प्रतन्यते ॥ २ ॥
ज्ञानखण्डमहाम्भोधिं गुरुवाक्प्लवमाश्रितः ।
तितीर्षुरस्मि श्रीदेवीपदनाविकसङ्गतः ॥ ३ ॥

इह खलु हारितायनो भगवान्दुःखपङ्कनिमग्नजनोद्दिधीर्षया त्रिपुरारहस्यमितिहासोत्तमं पद्यरूपं संदब्धवान् । तत्र च मुख्यं विवक्षितं परपुरुषार्थसाधनमेव विज्ञानम् । तदादौ च तत्साधनाख्यभक्तिनिदानं माहात्म्यखण्डमारचय्य सम्प्रति माहात्म्यश्रुत्यादिपरिणताधिकाराणां जिज्ञासूनां स्वात्मतत्त्वावगमाय

श्रुतं कच्चिन्नारदैतत् सावधानेन चेतसा ।
माहात्म्यं त्रिपुराख्याया यच्छ्रुतिः परसाधनम् ॥ २ ॥
अथ ते कथयाम्यद्य ज्ञानखण्डं महाद्भुतम् ।
यच्छ्रुत्वा न पुनः क्वापि मनुष्यः शोकमृच्छति ॥ ३ ॥
वैदिकं वैष्णवं शैवं शाक्तं पाशुपतं तथा ।
विज्ञानं सम्यगालोच्य यदेतत्प्रविनिश्चितम् ॥ ४ ॥



प्रारिप्सितं ज्ञानखण्डं निर्विघ्नेन समापयितुं प्रकरणप्रतिपाद्यस्वात्मदेवतानमनरूपं मङ्गलं सम्प्रदायप्रवर्त्तनाय ग्रन्थतो रचयति—ॐ नम इति । कारणात्मको य आनन्दः अविशेषात्सर्वकारणब्रह्मानन्दः । स एव रूपमस्याः एवंविधा परानवच्छिन्ना या चित्तन्मयी तदेकरूपा । तथा जगदेवाद्भुतचित्रं तस्य दर्पणवत्प्रतिबिम्बाश्रयं रूपमस्याः। एवं रूपा ॐकारनिर्देश्या या विराजते विशेषतस्तत्तद्रूपेण सामान्यरूपेण च प्रकाशते तस्यै नमः । अनवच्छिन्नचित्तत्त्वं शास्त्रप्रमेयं तदेवानन्दमयं जगत्कारणं न प्रकृत्यादिदर्पणे प्रतिबिम्बवत्तस्यामेव जगच्चित्रभासनमिति समस्तशास्त्रार्थगर्भितं श्लोकतात्पर्यम् । अत्र खण्डत्रयमपि शिवशक्तिप्रणवसम्पुटितम् । ॐ नम इत्यारभ्य त्रिपुरैव ह्रीमिति समापनात् । तस्येदं तात्पर्यं शिवशक्तिरूपमखिलं जगत्स्वात्मचित्तत्त्वमात्रमिति बोधनार्थमिदं प्रकरणमिति ॥ १ ॥ आद्येऽध्याये सूतप्रतिपद्यैः पूजाद्युपासनैः । शुद्धचित्तस्य रामस्य विचारोदय उच्यते । श्रोतारमभिमुखयितुं श्रुतमित्यादि ॥ २ ॥ महाद्भुतत्वमेवाह—यच्छ्रुत्वेति ॥ ३ ॥ प्रकृतज्ञानस्य सर्वोत्तमत्वं वक्तुमाह—वैदिकमिति ॥ वैदिकमौपनिषदम् । वैष्णवं पाञ्चरा-

नैतद्विज्ञानसदृशमन्यन्मानसमारुहेत् ।
यथा श्रीदत्तगुरुणा भार्गवाय निरूपितम् ॥ ५ ॥
उपपत्त्युपलब्धिभ्यां समेतं बहु चित्रितम् ।
अत्रोक्तेनापि नो वेद यदि कश्चिद्विमूढधीः ॥ ६ ॥
स केवलं दैवहतः स्थाणुरेव न संशयः ।
न तस्य स्यादपि ज्ञानं साक्षाच्छिवनिरूपितम् ॥ ७ ॥
तत्ते शृणु समाख्यास्ये ज्ञानखण्डात्मना स्थितम् ।
अहो सत्ताद्भुतं हि वृत्तं सर्वगुणोत्तरम् ॥ ८ ॥
यन्मत्तोऽद्येव देवर्षिः शुश्रूषत्यपि किञ्चन ।
अनुग्राहकता चैषा सतां सहजसम्भवा ॥ ९ ॥
यथा घ्राणोल्लासकता मृगनाभेः स्वतः स्थिता ।
एवं दत्तात्रेयमुखाच्छ्रुत्वा माहात्म्यवैभवम् ॥ १० ॥
रामः सर्वजनारामो जामदग्न्यः शुभाशयः ।

त्रोक्तम् । शैवं षडर्द्धशास्त्रीयम् । शाक्तं महोच्छुष्माद्युक्तम् । पाशुपतं कामिकोक्तम् । विज्ञानम् आत्मतत्त्वं निश्चायकोपपत्तिजालम् ॥ ४ ॥ सर्वोत्तमत्वादेवाह—नैतदिति । दत्तगुरुनिरूपितं यथा मानसमारुहेन्न तथान्यदित्यर्थः ॥५॥ कुत एवन्तदाह—उपपत्तीति। उपपत्तिर्युक्तिः । उपलब्धिरनुभवः । बहुकथाचित्रितम् । अत्रोक्तज्ञानं चित्तमारुहेदेवेति व्यतिरेकमुखेन द्रढयति—अत्रेति ॥ ६ ॥ ७ ॥ तत् ज्ञानखण्डात्मना स्थितं शास्त्रम् । सर्वज्ञकल्पं नारदं स्वस्मादाख्यानं शुश्रूषन्तं स्तौति—अहो इति । सर्वगुणैरुत्तरं श्रेष्ठम् ॥ ८ ॥ एषा शुश्रूषा ॥ ९ ॥ एवं माहात्म्यखण्डोक्तवत् ॥ १० ॥ भक्त्या अपहृतं निलीनं सत् शुद्धं चित्तं

भक्त्यापहृतसच्चित्तस्तूष्णीं किञ्चिद्बभूव ह ॥ ११ ॥
अथासाद्य बहिर्वृत्तिं भरितानन्दलोचनः ।
रोमाञ्चपीवरवपुः स्वान्तरानन्दनिर्भरः ॥ १२ ॥
हर्षो नाद्यद्रोमकूपविभेदान्निर्गमन्निव ।
प्रणनाम दत्तगुरुं दण्डवच्चरणान्तिके ॥ १३ ॥
उत्थाय हर्षभरितः प्राह गद्गदसुस्वरः ।
धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं श्रीगुरो त्वत्प्रसादतः ॥ १४ ॥
यस्य मे करुणासिन्धुस्तुष्टः साक्षाद्गुरुः शिवः ।
यस्मिंस्तुष्टे ब्रह्मपदमपि स्यात् तृणसम्मितम् ॥ १५ ॥
मृत्युरप्यात्मतां याति यस्मात्तुष्टाद्गुरोर्ननु ।
ममाकाण्डादेव गुरुः सोऽद्य तुष्टो महेश्वरः ॥ १६ ॥
मन्ये सर्वं मया प्राप्तमित्येव कृपया गुरोः ।
नाथ माहात्म्यमखिलं श्रुतं त्वत्कृपयाधुना ॥ १७ ॥
तामुपासितुमिच्छामि त्रिपुरां परमेश्वरीम् ।
तदुपास्तिक्रमं ब्रूहि मह्यं सुकृपया गुरो ॥ १८ ॥
इति संप्रार्थितो दत्तगुरुरालक्ष्य भार्गवे ।
योग्यतां त्रिपुरोपास्तौ सच्छ्रद्धाभक्तिबृंहिताम् ॥ १९ ॥

यस्य ॥ ११ ॥ आनन्द आनन्दाश्रुः । स्वीयः अन्तरः भक्तिजनितो य आनन्दः तेन निर्भरः पूर्णः ॥ १२ ॥ स्वान्तरमायन् यो हर्षः स रोमकूपविभेदान्निर्गमन्निव रोमाञ्चपीवरवपुरिति सम्बन्धः ॥ १३ ॥ यत्माह तदेवाह—धन्य इति ॥ १४ ॥ १५ ॥ गुरुतोषहेतुको मृत्युरात्मतां यातीति । अकाण्डात् अनिमित्तेन । स बहुप्रयासेन तोषणीयः ॥ १६ ॥ गुरुं प्रत्याह नाथेत्यादि ।

क्रमेण दीक्षयामास त्रिपुरोपास्तिहेतवे ।
जामदग्न्योऽपि संप्राप्य त्रैपुरं दीक्षणं शुभे ॥ २० ॥
सर्वदीक्षासमधिकं पूर्णतत्त्वप्रबोधनम् ।
मन्त्रयन्त्रवासनाभिरन्वितमखिलं क्रमम् ॥ २१ ॥
प्राप्य श्रीगुरुवक्त्राब्जाद्रसं मधुकरो यथा ।
तृप्तान्तरङ्ग आनन्दमादितो भार्गवस्तदा ॥ २२ ॥
श्रीनाथेनाभ्यनुज्ञातस्त्रिपुरासाधनोद्यतः ।
परिक्रम्य गुरुं नत्वा महेन्द्राद्रिमुपाययौ ॥ २३ ॥
तत्र निर्माय वसतिं शुभामतिसुखावहाम् ।
अभूदुपासनपरो वर्षद्वादशकं तदा ॥ २४ ॥
नित्यनैमित्तिकपरः पूजाजपपरायणः ।
सदा श्रीत्रिपुरेशान्या मूर्तिध्यानैकतत्परः ॥ २५ ॥
एवं तस्यात्यगात्कालो द्वादशाब्दो निमेषवत् ।
अथैकदा सुखासीनो जामदग्न्योऽनुचिन्तयत् ॥२६॥
पुरा यत्प्राह सम्वर्तो मया ह्यभ्यर्थितः पथि ।
तन्मया नैव विदितमंशेनापि तदा ननु ॥ २७ ॥
विस्मृतश्च मया यस्मात्प्राङ् न पृष्टं गुरुं प्रति ।
माहात्म्यं त्रिपुराशक्तेः श्रुतं श्रीगुरुवक्त्रतः ॥ २८ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ मन्त्रयन्त्रयोर्वासनाभावनाभेदाः । क्रमपद्धतिः ॥ २१ ॥ उपास्तिक्रमजिज्ञासानिवृत्तिस्तृप्तिः तज्जनितानन्दपूर्णत्वान्मादितोत्तमः ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ पुरारामात्यराजयानन्तरम् । एतच्च माहात्म्यखण्डे ज्ञेयम् । तत् सम्वर्तोक्तं ज्ञानम् ॥ २७ ॥

परन्तु तन्न विदितं यत्संवर्त्तः पुराऽब्रवीत् ।
मया सृष्टिप्रसङ्गेन पृष्टं किञ्चिद्गुरुं प्रति ॥ २९ ॥
तदा कटकुदाख्यानं वर्णयित्वा च मे गुरुः ।
नाब्रवीदप्रकृततस्तन्मे तत्तादृशं स्थितम् ॥ ३० ॥
लोकस्य गतिमेतान्तु न जानाम्यपि लेशतः ।
कस्मादिदं समुदितं जगदाडम्बरं महत् ॥ ३१ ॥
कुत्र वा गच्छति पुनः कुत्र संस्थानमृच्छति ।
अस्थिरन्तु प्रपश्यामि सर्वं सर्वत्र किञ्चन ॥ ३२ ॥
व्यवहारः स्थिरप्रायः कस्मादेतदपीदृशम् ।
चित्रां जगद्व्यवहृतिं प्रपश्याम्यविमर्शिनीम् ॥ ३३ ॥
अहो यथान्धानुगतो ह्यन्धश्चेष्टति तादृशः ।
लोकस्य व्यवहारो वै सर्वस्याप्यविलक्षितः ॥ ३४ ॥
निदर्शनं ह्यात्मकृतिरत्र मे सर्वथा भवेत् ।
नूनं मम शैशवे किं जातं तन्मे न भावितम् ॥ ३५ ॥
कौमारे चान्यथा वृत्तं तारुण्येऽपि ततोऽन्यथा ।
इदानीमन्यथैवास्ति व्यापारो मम सर्वथा ॥ ३६ ॥

प्रष्टुं विस्मृतम् ॥ २८ ॥ मया सृष्ट्याद्यपि प्रथमखण्डे ज्ञेयम् ॥ ॥ २९ ॥ कुतो नाब्रवीत्तदाह--अप्रकृतत इति । तादृशम् अविदितम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अस्थिरं प्रतिक्षणपरिणामि ॥ ३२ ॥ विषयस्यास्थिरत्वे कथं तद्विषयकव्यवहारः अयं ग्रामो मत्पुत्रार्थं सम्पादित इति स्थिरप्रायो भवतीति विस्मयन्नाह--व्यवहार इति । अविमर्शिनीमविचारवतीम् ॥ ३३ ॥ अन्धपरम्परयैव व्यवहार इत्याह--अहो इति ॥ ३४ ॥ अत्र दृष्टान्तः स्वस्याच-

किमभूत्फलमेतेषां तन्न वेद्मि कथञ्चन ।
यद्यत्काले यच्च यच्च क्रियते येन येन वै ॥ ३७ ॥
सम्यगेवेति तद्बुद्ध्वा फलावष्टम्भपूर्वकम् ।
फलं किं तत्र संप्राप्तं केन वा सुखमात्मनः ॥ ३८ ॥
यच्चापि लोके फलवदविमृश्यफलं हि तत् ।
न फलं तदहं मन्ये पुनर्यस्मात्करोति सः ॥ ३९ ॥
प्राप्ते फले फलेच्छावान् पुनर्भूयात्कथं वद ।
यस्मान्नित्यं करोत्येव जनः सर्वः फलेच्छया ॥ ४० ॥
फलं तदेव संप्रोक्तं दुःखहानिः सुखञ्च वा ।
कर्त्तव्यशेषे नो दुःखनाशो वा सुखमेव वा ॥ ४१ ॥
कर्त्तव्यतैव दुःखानां परमं दुःखमुच्यते ।
तत्सत्त्वे तु कथन्ते स्तो दुःखाभावः सुखञ्च वा ॥४२॥
यथा दग्धाखिलाङ्गस्य पादे पाटीरलेपनम् ।
तथा कर्त्तव्यशेषस्य सुखलाभ इहोच्यते ॥ ४३ ॥

रणमेवेत्याह—निदर्शनमिति । आत्मनः कृतिर्व्यवहारः । तदेवाह—नूनमिति । मे मया ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ फलावष्टम्भः फलप्राप्तिनिश्चयः ॥ ३८ ॥ यच्च फलं धनादि तस्याविचारेणैव फलत्वमित्याह—यच्चेति ॥ ३९ ॥ फलाभिमतप्राप्त्यनन्तरं प्रवृत्तिकारणेच्छाया एवोदयः कथमित्याह—प्राप्ते इति ॥ ४० ॥ ननु किञ्चित्फलप्राप्तावपि फलान्तरप्राप्त्यर्थं करणं युक्तमेवेत्याशङ्क्य नेति वक्तुं फलस्वरूपं निरूपयति—फलमिति । अभावस्यासतो न फलत्वं युक्तमित्याह—सुखञ्च वेति ॥ ४१ ॥ दुःखानां मध्ये कर्त्तव्यतैव परमं महद्दुःखम् । ते दुःखाभावः सुख-

यथा शराविद्धहृदः परिष्वक्तोऽप्सरोगणैः ।
तथा कर्त्तव्यशेषस्य सुखलाभ इहोच्यते ॥ ४४ ॥
यथा क्षयामयाविष्टनरस्य गीतसंस्तुतिः ।
तथा कर्त्तव्यशेषस्य सुखलाभ इहोच्यते ॥ ४५ ॥
सुखिनस्ते हि लोकेषु ये कर्त्तव्यतया स्थिताः ।
पूर्णाशया महात्मानः सर्वदेहसुशीतलाः ॥ ४६ ॥
यदि कर्त्तव्यशेषेऽपि सुखं स्यात्केनचित्क्वचित् ।
शूलप्रोतेऽपि च नरे स्यात्सुखं गन्धमाल्यजम् ॥४७॥
अहो महच्चित्रमेतत् कर्त्तव्यशतसंकुले ।
सुखमस्तीह यस्यार्थं करोत्येव सदा जनः ॥ ४८ ॥
अहो विचारमाहात्म्यं किं वदामि नृणामहम् ।
अनन्तकर्त्तव्यशेलाक्रान्ताः सौख्यं लभन्ति च ॥४९॥
तथा सौख्याय यतते सार्वभौमस्तु सर्वदा ।
तथैव यतते नित्यमपि भिक्षाटने रतः ॥ ५० ॥

श्चेति द्वे ॥ ४२ ॥ एतदेव दृष्टान्तैरुपपादयति—यथेत्यादि ॥४३॥ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तर्हि कः सुखीत्याकाङ्क्षायामाह—सुखिन इति । न कर्त्तव्यं यस्य तद्भावोऽकर्त्तव्यता । इदमेव सुखिनाम् । न क्षणमिति भावः । सुखिनामितरस्माद्विवेचयितुमाह—पूर्णेत्यादि । अन्येषां प्राप्तव्यशेषादपूर्णः काम्यितामाप्त्या रिक्त आशयश्चित्तम् । तथान्ये अमहात्मानः स्वात्मानं न्यूनं मन्यमानाः । स्पष्टं चैतत् । सार्वभौमोऽपीन्द्रात् स्वात्मानं न्यूनं मन्यते इति । मूर्ध्नि मुकुटसत्त्वेऽपि कण्ठे हाराभावेन दुःखानुवृत्तेः न ते सर्वाङ्गशीतलाश्च ॥४६॥ केनचिद्वस्त्रमाल्यादिना ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

पृथक् तौ प्राप्नुतः सौख्यं मन्येते कृतकृत्यताम् ।
तथेन यान्ति सर्वेऽपि याम्यहंताननुक्रमात् ॥ ५१ ॥
अनालोच्य फलञ्चापि यथान्धोऽन्धानुगस्तथा ।
तदलं मेधयानेन भूयो गत्वा दयानिधिम् ॥ ५२ ॥
विजिज्ञासितजिज्ञास्यो विचिकित्साम्बुधेः परम् ।
पारं प्रपत्स्ये सुशुभं गुरुवाक्प्लवमाश्रितः ॥ ५३ ॥
इति व्यवस्य सहसा जामदग्न्यः शुभाशयः ।
प्रतस्थे तद्गिरिवराद् गुरुदर्शनकाङ्क्षया ॥ ५४ ॥
गन्धमादनशैलेन्द्रं प्राप्य शीघ्रमपश्यत ।
गुरुं पद्मासनासीनं भूभास्वन्तमिव स्थितम् ॥ ५५ ॥
प्रणनाम पादपीठं पुरतो भुवि दण्डवत् ।
शिरसाऽपीडयत्पादपद्मं निजकराश्रितम् ॥ ५६ ॥
अथैवं प्रणतं रामं दत्तात्रेयः प्रसन्नधीः ।
आशीर्भिर्योजयामास समुत्थापयदादरात् ॥ ५७ ॥
वत्सोत्तिष्ठ चिरादथ त्वां पश्यामि समागतम् ।
ब्रूहि स्वात्मभवं वृत्तं निरामयास्थितम् ॥ ५८ ॥
अथोत्थाय गुरूक्त्या स गुर्वादिष्टाग्र्यविष्टरः ।
उपविश्य प्रसन्नात्मा बद्धाञ्जलिपुटोऽब्रवीत् ॥ ५९ ॥
श्रीगुरो ! करुणासिन्धो ! त्वत्कृपामृत आप्लुतः ।

येनाविचारितेन मार्गेण क्रमाद् यान्ति तानहमनुयामि॥५१॥ अत्र हेतुः–फलमालोच्येति । मेधया अविचारजनितनिश्चयेन । अनेन विचारेण सह गत्वा । यावद्विचारो न नश्येत्तावदिति तात्पर्यम् । विचिकित्सा सन्देहः । गुरुवागेव प्लवो नौः तामाश्रितः॥५३॥५४॥ ॥५५॥५६॥५७॥ आत्मभवं शरीरादौ भवेमुत्पन्नम् ॥५८॥५९॥

कथं स परिभूयेत विधिसृष्टैरथामयैः ॥ ६० ॥
त्वत्कृपात्मामृतकरमण्डलान्तःस्थितन्तु माम् ।
सन्तापयेत्कथं व्याधिश्चण्डांशुरतिभीषणः ॥ ६१ ॥
आन्तरं बाह्यमपि ते कृपयानन्दितं मम ।
सदा स्थितं किन्तु भवत्पादाब्जवियुतिं विना ॥६२॥
नान्यद्दुजावहं किञ्चिदासीन्मे लेशतः क्वचित् ।
तद्भवच्चरणाम्भोजदर्शनादद्य वै पुनः ॥ ६३ ॥
सम्पूर्णता सदापन्ना सर्वथा श्रीगुरो ननु ।
तत् किञ्चिच्चिरसंवृत्तं हृदि मे परिवर्त्तते ॥ ६४ ॥
तत्प्रष्टुं त्वाभिवाञ्छामि चिरसंशयितान्तरः ।
आज्ञप्तो भवताद्याहं पृच्छामि विचिकित्सितम् ॥६५॥
संश्रुत्यैवं भार्गवोक्तिं दत्तात्रेयो दयानिधिः ।
सम्प्रहृष्टमना राममूचे प्रीत्याथ भार्गवम् ॥ ६६ ॥
पृच्छ भार्गव यत्तेऽद्य प्रष्टव्यं चिरसम्भृतम् ।
तव भक्त्या प्रसन्नोऽस्मि प्रब्रवीमि तवेप्सितम् ॥ ६७ ॥

इति श्रीमदितिहासोत्तमे त्रिपुरारहस्ये ज्ञानखण्डे
भार्गवप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः ॥

अथेत्यस्यार्थः । विधिसृष्टैरपीत्यर्थः ॥६०॥६१॥ आन्तरं मनः । बाह्यं शरीरम् । भवत्पादाब्जयोर्वियुतिर्वियोगः ॥६२॥६३॥ आनन्दस्य सम्पूर्णता । चिरकालाद्धृदि संवृत्तं उत्पन्नं प्रष्टव्यमिति ॥६४॥ प्रष्टव्यार्थे चिरात्संशयितं आन्तरं मनो यस्य ॥६५॥६६॥६७॥

इति त्रिपुरारहस्यज्ञानखण्डव्याख्यायां तात्पर्यदीपिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रश्रयावनतो भूत्वा संप्रष्टुमुपचक्रमे ।
इत्याज्ञप्तो जामदग्न्यः प्रणम्याऽत्रिसुतं मुनिम् ॥ १ ॥
भगवन् गुरुनाचार्य सर्वज्ञ करुणानिधे ।
पुरा मे नृपवंशेषु क्रोधः कारणतो ह्यभूत् ॥ २ ॥
तद्रूपो निहितं क्षात्रं सगर्भं सस्तनन्धयम् ।
मया त्रिःसप्तकृत्वो वै चत्रासृग्भरिते ह्रदे ॥ ३ ॥
सन्तर्पिताः पितृगणास्तुष्टा मद्भक्तिगौरवात् ।
मत्क्रोधं शामयामासुः शान्तः पित्राज्ञयाप्यहम् ॥४॥
संप्रत्ययोध्यामध्यास्ते यः श्रीरामो हरिः स्वयम् ।
क्रोधान्धस्तेन भूयोऽहं सङ्गतो बलदर्पितः ॥ ५ ॥
तेन दर्पाद्भगवता कृपावितश्च पराजितः ।
जीवन्कथञ्चिन्निर्यातो ब्रह्मण्येनानुकम्पिना ॥ ६ ॥
अथ मामुपसंप्राप्तो निर्वेदः परिभावितम् ।
ततोऽस्यन्तं पथि मया बहुधा परिदेवितम् ॥ ७ ॥

अत्राध्याये वेदमितैः पद्यैः कर्त्तव्यदूषणम् ।
क्रियते सुविचारस्य जनिस्तुतिरपीर्यते ॥

पृच्छेसाज्ञप्तः प्रश्रयः विनयः ॥ १ ॥ स्वस्य निर्वेदमाप्तिप्रकारमाह—पुरेति ॥ २ ॥ तत् क्रोधाद्धेतोः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

संवर्त्तमवधूतेन्द्रं मार्गेऽकस्मात्समासदम् ।
भस्मच्छन्नाग्निवद् गूढं कथञ्चिदविदन्तदा ॥ ८ ॥
सन्तप्त इव नीहारं तं सर्वाङ्गसुशीतलम् ।
सङ्गम्यैवातिशिशिरभावमासादयन्तदा ॥ ९ ॥
मया स्वस्थितिमापृष्ठः प्राहामृतसुपेशलम् ।
सुसारपिण्डवत्सर्वं निष्कृष्य प्रत्यपादयत् ॥ १० ॥
नाहं तदशकं प्रष्टुं रङ्को राज्ञीं यथा तथा ।
भूयः संप्रार्थितः सोऽथ भवन्तं मे विनिर्दिशत् ॥११॥
तद्भवच्चरणद्वन्द्वं तत आसादितं मया ।
अन्धो जनसमायोगमिवात्यन्तसुखावहम् ॥ १२ ॥
तन्मे न विदितं किञ्चित्संवर्त्तमुनिराह यत् ।
श्रुतं माहात्म्यमखिलं त्रिपुराभक्तिकारकम् ॥ १३ ॥
सा भवद्रूपिणी देवी हृदि नित्यं समाहिता ।
एवं मे वर्त्तमानस्य किं फलं समवाप्यते ॥ १४ ॥
भगवन् कृपया ब्रूहि यत्संवर्त्तः पुरावदत् ।
अविदित्वा च तन्नास्ति कचिन्मे कृतकृत्यता ॥१५॥

परिदेवितं प्रलपितम् ॥७॥ समासदमासादितवान् ॥ ८ ॥ कीदृशं संवर्त्तं कथंविधो राम आसादितवान् तदाह—सन्तप्तेति । सङ्गमफलमाह—सङ्गम्येति ॥९॥ पेशलं सुन्दरम् । सर्वं प्रश्नार्थम् ॥१०॥ तत् संवर्त्तोक्तम् । रङ्कः दरिद्री ॥ ११ ॥ १२ ॥ तत् संवर्त्तोक्तं श्रवणाधिकारं स्वस्मिन्नाह श्रुतिमिति ॥ १३ ॥ भवद्रूपिणी गुरुरूपिणी । फलस्य देवताकारचित्तवृत्तेः प्राप्तत्वात् पुनरुपासनं पिष्टपेषणवदित्याह—एवमिति ॥ १४ ॥ नकिं संवर्त्तोक्तेन उपा-

तदुक्तमविदित्वा तु यद्यच्च क्रियते मया ।
तद्बालक्रीडनमिव प्रतिभाति समन्ततः ॥ १६ ॥
पुरा मया हि बहुशः क्रतुभिर्दक्षिणोच्छ्रयैः ।
प्रभूतान्नगणैरिष्टा देवाः शक्रमुखा ननु ॥ १७ ॥
तदल्पफलमेवेति श्रुतं संवर्त्तवक्त्रतः ।
मन्ये तदहमल्पं यद् दुःखमेवेति सर्वथा ॥ १८ ॥
असुखं नहि दुःखं स्याद् दुःखमल्पं सुखं स्मृतम् ।
यतः सुखात्यये दुःखं भवेद् गुरुतरं किल ॥१९॥
नैतावदेव चैतस्मादधिकं चास्ति वैभवम् ।
मृत्यूपयोगो यद्भूयो न तन्न स्यात्कदाचन ॥२०॥
एवमेव भवेद्यन्मे क्रियते त्रिपुराविधौ ।
बालक्रीडेव मे भाति सर्वं तन्मानसं यतः ॥ २१ ॥

सनमेव कुर्विति चेदाह—अविदित्वेति ॥ १५ ॥ तदविदित्वो-पासनमन्यद्वा कर्म सर्वं व्यर्थमित्याह—तदुक्तमिति ॥ १६ ॥ ननु न व्यर्थं कर्मादीनां फलसत्त्वादिति चेन्नेत्याह—पुरेति । दक्षिणानां उच्छ्रय आधिक्यं येषु ॥१७॥ तदल्पेति । एवंविधोत्तमकर्मणामल्पफलत्वे किमन्येषामिति भावः । अल्पफलत्वेऽपि न फलाभाव इत्याशङ्क्याल्पफलस्य दुःखमूलत्वेन दुःखात्मतैवे-त्याह—मन्य इति ॥ १८ ॥ एतदेव निरूपयति—असुखमिति । तत्र हेतुः—यत इति ॥ १९ ॥ ननु कृतकर्मधारयाल्पसुखधाराप्राप्तेः किं ज्ञानेनेति चेदाह—नैतावदिति । भयमेवाह—मृत्यूपेति । मृत्युग्रसनं कर्मभिर्दुर्निवारमिति भावः ॥ २० ॥ ननु कर्मैवं-विधमेव । उपासनन्तु परदेवतासम्बन्धान्नैवमित्याशङ्क्योपासनमपि

एतद्यदुक्तं भवता कर्त्तुं तस्यादितोऽन्यथा ।
नियतं चाप्यन्यथा तद्वचोभेदसमाश्रयात् ॥ २२ ॥
आलम्बभेदतश्चापि विविधं प्रतिपद्यते ।
कथमेतत्क्रतुसममसत्यफलसम्मितम् ॥ २३ ॥
अप्यसत्यात्मकं यस्मात् कथं सत्यसमं भवेत् ।
अथापि नित्यकर्त्तव्यमेतन्नास्यावधिः क्वचित् ॥ २४ ॥
लक्षितो मे स भगवन् संवर्त्तः सर्वशीतलः ।
कर्त्तव्यलेशविषमविषज्वालाविनिर्गतः ॥ २५ ॥

शुष्ककर्मतुल्यमेव फलत इत्याह–एवमिति । मे मया त्रिपुरोपासनविधौ क्रियमाणं कर्मवदेवेत्यर्थः। अतएव बालक्रीडेवेति । तत्र हेतुः–मानसं यत इति ॥ २१ ॥ उपासनस्य कर्मतुल्यतामाह–एतदिति । यत उपासनम् । वचोभेदः शास्त्रभेदः। शास्त्राणां विविधत्वेन भवदुक्तप्रकारेणान्यथा वा नियमेनानियमेन वा कर्त्तुं शक्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥ शालिग्रामनार्मदाद्यालम्बनभेदेन चान्यथा कर्त्तुं शक्यम् । एवमनेकधा प्रतिपद्यमानत्वात् क्रत्वादिकर्मसममेतदुपासनमसत्यफलत्वेन सम्मितं निश्चितम् । क्रतुसमं कथं न भवेदिति शेषः ॥ २३ ॥ मानसत्वात् स्वरूपतोऽप्यसत्यं यस्मात्तस्मात् कथं सत्यफलजनकं भवेत् । नास्त्यकृतः कृतेनेति वचनादिति भावः। शास्त्रस्येश्वरसङ्कल्परूपत्वेनाचिन्त्यत्वान्नैवं वक्तुं युक्तमिति चेदाह–अथापीति ॥ २४ ॥ ननु यावज्जीवं कुर्वत एव परश्रेयःप्राप्तिरिति चेदाह–लक्षित इति । मे मया । न तेन श्रेयः प्राप्तमिति चेदाह–सर्वशीतल इति । न प्रत्यक्षदृष्टेर्विमतिपत्तिरित्याशयः। कुत एवं स सर्वशीतलस्त्वया ज्ञातः । तदाह–

हसन्निव लोकतन्त्रमभयं मार्गमाश्रितः ।
वने दावाग्निसङ्कीर्णे हिमाम्बुस्थगजोपमः ॥ २६ ॥
सर्वकर्त्तव्यवैकल्यामृतसंस्वादनन्दितः ।
कथमेतां दशां प्राप्तो यच्च मामाह तत्पुरा ॥ २७ ॥
सर्वमेतत सुकृपया गुरो मे वक्तुमर्हसि ।
कर्त्तव्यकालभुजगनिगीर्णं मां विमोचय ॥ २८ ॥
इत्युक्त्वा चरणौ मूर्ध्ना गृहीत्वा दण्डवन्नतः ।
अथ दृष्ट्वा तथाभूतं भार्गवं मुक्तिभाजनम् ॥ २९ ॥
दयमानस्वभावोऽथ दत्तो वक्तुमुपाक्रमत् ।
वत्स भार्गव धन्योऽसि यस्य ते बुद्धिरीदृशी ॥३०॥
अब्धौ निमज्जतो नौकासम्प्राप्तिरिव सङ्गता ।
एतावदेव सुकृतिः क्रियाभिरुपसङ्गतः ॥ ३१ ॥

कर्त्तव्येति । यतो विनिर्गतः ततः शीतलः ॥ २५ ॥ न च स केवलं मूढः पापफलभाक्, यतोऽभयं मार्गमाश्रितः लोकव्यवहारं हसन्निवास्ते । तस्य सर्वशीतलत्वे दृष्टान्तः–वन इति ॥ २६ ॥ कर्त्तव्यवैधुर्यमात्रेण कथं स महासुखी तदाह–सर्वेति । कर्त्तव्यतैव महादुःखहेतुः । व्यवहारे भ्रान्तिदर्शनात् तदभावादेव सुखम् । सुषुप्तौ सुखदर्शनादिति भावः । एतां दशां कर्मत्यागादभयदशां संवर्त्तः प्राप्तः ॥ २७ ॥ किमेतेन ते प्रयोजनमिति चेदाह–कर्त्तव्येति ॥ २८ ॥ तथाभूतम् आर्त्तं मुमुक्षुम् ॥२९॥ कर्त्तव्यस्य दुःखहेतुत्वबुद्धिः ॥ ३० ॥ बुद्धिं स्तौति अब्धाविति । ते सङ्गतेत्यन्वयः । उपासनं बालक्रीडनवद्व्यर्थमिति रामेणोक्तं फलप्रदर्शनेन प्रत्याह—एतावदिति । बुद्धिप्राप्तिमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

स्वात्मानमारोहयति पदे परमपावने ।
सा देवी त्रिपुरा सर्वहृदयाकाशरूपिणी ॥ ३२ ॥
अनन्यशरणं भक्तं प्रत्येवं रूपिणी द्रुतम् ।
हृदयान्तःपरिणता मोचयेन्मृत्युजालतः ॥३३॥
यावत् कर्त्तव्यवेतालान्न बिभेति दृढं नरः ।
न तावत् सुखमाप्नोति वेतालाविष्टवत् सदा ॥३४॥
नृणां कर्त्तव्यकालाहिसन्दष्टानां कथं शुभम् ।
करालगरलज्वालाक्रान्ताङ्गानामिव क्वचित् ॥३५॥
कर्त्तव्यविषसंसर्गमूर्च्छितं पश्य वै जगत् ।
अन्धीभूतं न जानाति क्रियां स्वस्य हितात्मिकाम् ॥३६॥
अन्यथा चेष्टते भूयो मोहमापद्यते पुनः ।
एवंविधो हि लोकोऽयं कर्त्तव्यविषमूर्छितः ॥३७॥
अनादिकालतो भीमे पच्यते विषसागरे ।
यथा हि केचित्पथिकाः प्राप्ता विन्ध्यं महानगम् ॥३८॥

उपसङ्गत आरोहयतीति सम्बन्धः । परमपावने निर्दोषे मोक्षाख्ये । कथं क्रियाभिः बुद्धिप्राप्त्या पदारोहस्तदाह—सेति । हृदयाकाशेऽभिव्यक्त्या तद्रूपिणी ॥ ३२ ॥ एवंरूपिणी मोक्तबुद्धिरूपिणी । मोक्तबुद्ध्या रूपेण परिणता सैव मोचयेदिति भावः ॥३३॥ अस्या बुद्धेर्व्यतिरेकमुखेन पदसाधनतामाह—यावदिति ॥३४॥ सर्पदष्टानामिव कर्त्तव्ययुतानां न सुखमित्याह—नृणामिति ॥३५॥ न जानाति । एवं रूपं जगत्पश्य ॥३६॥ अन्यथेति । हितसाधनात्साधनं विहायान्यथा चेष्टते । अत्र हेतुर्विषमूर्च्छित इति ॥३७॥ एवं मोहो जीवस्य कदा प्रभृतिसम्पन्न इति चेदाह—अनादीति ।

क्षुधाभरसमाक्रान्ताः फलानि ददृशुर्वने ।
विषमुष्टिफलान्याशु तिन्दुकस्य फलेच्छया ॥ ३९ ॥
भक्षयामासुरत्यन्तक्षुधानष्टरसेन्द्रियाः ।
अथ ते तद्विषज्वालाज्वलिताङ्गाः सुपीडिताः ॥ ४० ॥
अन्धीभूता विचिन्वन्तस्तद्विषोष्णप्रशान्तये ।
अविदित्वा मुष्टिफलं तिन्दुफलनिषेवणात् ॥ ४१ ॥
मत्वा ज्वालां निजे देहे धत्तूरफलमासदुः ।
भ्रान्त्या जम्बीरबुद्ध्या तत् सर्वैरासीत् सुभक्षितम् ४२
उन्मत्ताश्च ततोऽभूवन् मार्गाद् भ्रष्टाश्च ते तदा ।
अन्धीभूतातिगहने पतन्तो निम्नभूमिषु ॥ ४३ ॥
कण्टकैश्चितसर्वाङ्गा भग्नबाहूरुपादकाः ।
अधिक्षिपन्तश्चान्योऽन्यं कलहश्चक्रुरुच्चकैः ॥ ४४ ॥
मुष्टिभिश्च शिलाभिश्च काष्ठैर्जघ्नुः परस्परम् ।
अथ ते दीर्णसर्वाङ्गाः पुरं कञ्चित् समासदुः ॥ ४५ ॥
निशीथे दैववशतः पुरद्वारमुपाययुः ।
पुरद्वाराधिपालैस्ते प्रतिरुद्धाः प्रवेशने ॥ ४६ ॥
देशकालानभिज्ञानात् कलहश्चक्रुरुच्चकैः ।
अथ ते प्रहृता द्वारपालैरतितरां यदा ॥४७ ॥

अत्र दृष्टान्तत्वेनाख्यायिकामुपक्रमते—यथेति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ननु विषमुष्टितिन्दुकफलयोराकृतिसाम्येऽपि न रससाम्यमित्यत आह—नष्टरसेन्द्रिया इति ॥ ४० ॥ मुष्टिफलं भक्षितमित्यविदित्वा ॥ ४१ ॥ तिन्दुफलजामेवाङ्गे ज्वालां मत्वा आसदुः प्रापुः । तत् धत्तूरफलम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

सदा पलायनपरा बभूवुः परितस्तु ते ।
पतिताः परिखे केचिद् भक्षिता मकरादिभिः ॥४८॥
केचित् खातेषु कूपेषु पतिताः प्राणमुत्सृजुः ।
अपरे तैर्विनिहताः केचिज्जीवग्रहं गताः ॥ ४९ ॥
एवं जना हितेच्छाभिः कर्तव्यविषमूर्च्छिताः ।
अहो विनाशं यान्त्युच्चैर्मोहेनान्धीकृताः खलु ॥५०॥
धन्योऽसि भार्गव त्वन्तु यस्मादभ्युदयं गतः ।
विचारः सर्वमूलं हि सोपानं प्रथमं भवेत् ॥ ५१ ॥
परश्रेयोमहासौधप्राप्तौ जानीहि सर्वथा ।
सुविचारमृते क्षेमप्राप्तिः कस्य कथम्भवेत् ॥ ५२ ॥
अविचारः परो मृत्युरविचारहता जनाः ।
विमृश्यकारी जयति सर्वत्राभीष्टसङ्गमात् ॥ ५३ ॥
अविचारहता दैत्या यातुधानाश्च सर्वशः ।
विचारपरमा देवाः सर्वतः सुखभागिनः ॥५४॥
विचाराद्विष्णुमाश्रित्य जयन्ति प्रत्यरीन् सदा ।
विचारः सुखवृक्षस्य बीजमङ्कुरशक्तिकम् ॥ ५५ ॥

द्वाराधिपैः कलहश्चक्रुः ॥ ४७ ॥ परिखजलस्थमकरादिभिः ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ दार्ष्टान्तिके योजयति—एवमिति ॥ ५० ॥ मोहसागरोत्तीर्णत्वात् धन्योऽसि । कोऽसावभ्युदयस्तदाह—विचार इति । मूलं भवेद् ॥ ५१ ॥ यत एवमतः सौधप्राप्तौ प्रथमं सोपानं जानीहि । अतएवाह—सुविचारेति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ अविचारेण के हताः के वा विचारेण सुखिनस्तदाह—अविचारेति ॥ ५४ ॥ देवाः प्रत्यरीन्दैत्यादीन् जयन्ति । अङ्कुरश-

विराजते विचारेण पुरुषः सर्वतोऽधिकः ।
विचाराद्विधिरुत्कृष्टो विचारात्पूज्यते हरिः ॥ ५६ ॥
सर्वज्ञस्तु विचारेण शिव आसीन्महेश्वरः ।
अविचारान्मृगासक्तो रामो बुद्धिमतां वरः ॥ ५७ ॥
परमामापदं प्राप्तो विचारादथ वारिधिम् ।
बद्धा लङ्कापुरीं रक्षोगणाकीर्णां समाक्रमत् ॥ ५८ ॥
अविचाराद्विधिरपि मूढो भूत्वाभिमानतः ।
शिरश्छेदं समगमदिति संस्तुतमेव ते ॥ ५९ ॥
महादेवो विचारेण वरं दत्वा सुराय वै ।
भस्मीभावात् स्वस्य भीतः पलायनपरोऽभवत् ॥६०॥
अविचाराद्धरिः पूर्वं भृगुपत्नीं निहत्य तु ।
शापेन परमं दुःखमाप्तमत्यन्तदुःसहम् ॥ ६१ ॥
एवमन्ये सुरा देवा यातुधाना नरा मृगाः ।
अविचारवशादेव विपदं प्राप्नुवन्ति हि ॥ ६२ ॥
महाभागास्ते हि धीरा यान् कुत्रापि च भार्गव ।
विजहाति विचारो नो नमस्तेभ्यो निरन्तरम् ॥६३॥
कर्त्तव्यमविचारेण प्राप्य मुह्यन्ति सर्वतः ॥
विचार्य कृत्वा सर्वेभ्यो मुच्यतेऽपारसङ्कटैः ॥ ६४ ॥
एवं लोकांश्चिरादेषोऽविचारः सङ्गतोऽभवत ।

त्किकमिति । न निष्फलं बीजमिति भावः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ विचारपरान् स्तौति—महेति ॥ ६३ ॥ अकर्त्तव्यमेव दुःखदमविचारात् कर्त्तव्यत्वेन प्राप्य सर्वतो मुह्यन्ति । अपारसङ्कटैः अपरिहार्यदुःख-

यस्याविचारो यावत् स्यात् कुतस्तावद्विमर्शनम् ॥६५॥
ग्रीष्मभीष्मकरातप्ते मरौ क्व शिशिरं जलम् ।
एवं चिराविचाराग्निज्वालामालापरीवृते ॥ ६६ ॥
विचारशीतलस्पर्शः कथं स्यात् साधनं विना ।
साधनन्त्वेकमेवात्र परमं सर्वतोऽधिकम् ॥ ६७ ॥
सर्वहृत्पद्मनिलयदेवताद्याः परा कृपा ।
तां विना स्यात् कथं कस्य महाश्रेयः सुसाधनः ॥६८॥
विचारार्कोऽविचारान्धमहाध्वान्तनिबर्हणः ।
तत्र मूलं भवेद्भक्त्या देवतापरिराधनम् ॥ ६९ ॥
राधिता परमा देवी सम्यक् तुष्टा सती तदा ।
विचाररूपतां याति चिदाकाशे रविर्यथा ॥ ७० ॥
तस्मान्निजात्मरूपां तां त्रिपुरां परमेश्वरीम् ।

मापकैः सह सर्वेभ्यो दुःखेभ्यः ॥ ६४ ॥ विचाराविचारयोर्विरोधं सदृष्टान्तमाह—यस्येति ॥ ६५ ॥ ननु ग्रीष्मेऽप्यकस्माद्वृष्ट्यागम इव विचारः स्वयमेवोदेष्यतीति चेत्तत्राह—एवमिति ॥ ६६ ॥ साधनं प्रसिद्धं कर्म स्यादिति चेत्तत्राह—एकमेवेति । सर्वतः इतरफलसाधकेभ्यः साधनेभ्योऽधिकम् । अवश्यफलपर्यवसानादिति भावः ॥ ६७ ॥ तत् किन्तदाह—परा कृपेति ॥ ६८ ॥ अन्धस्य जन्मान्धस्य यन्महाध्वान्तं सूर्यादिभिरनिवार्यं तत्र कृपायाम् ॥ ६९ ॥ देवताराधनात् विचारोदयप्रकारमाह—राधितेति । कृपया स्वयमेव विचाररूपा भवतीत्यर्थः । कृपोत्पत्तेः पूर्वं सैवाविचाररूपा चासीदिति तात्पर्यम् । अतएवोक्तं चण्डीस्तवे—संसारबन्धहेतुश्च सैव सर्वेश्वरेश्वरी-

सर्वान्तरनिकेतां श्रीमहेशीं चिन्मयीं शिवाम् ॥७१॥
आराधयेदकापट्यात् सद्गुरुद्वारतः क्रमात् ।
आराधनेऽपि मूलं स्याद्भक्तिः श्रद्धा च निर्मला ॥७२॥
तत्रापि मूलं माहात्म्यश्रवणं परिकीर्त्तितम् ।
अतस्ते प्रथमं राम माहात्म्यं सम्प्रवर्त्तितम् ॥ ७३ ॥
तेन श्रुतेनाधुना त्वं प्राप्तवानसि मङ्गलम् ।
विचारं श्रेयसो मूलं यस्मात्तेन हि भीरितः ॥ ७४ ॥
विचारोदयपर्यन्तं भयमास्ति महत्तरम् ।
अविचारात्मदोषेण ग्रस्तस्य प्रतिवासरम् ॥ ७५ ॥
यथा हि सन्निपातेन ग्रस्तस्यौषधसेवनात् ।
अपि तावद्भवेद् भीतिर्यावद्धातोरशुद्धता ॥ ७६ ॥
प्राप्ते विचारे परमे फलितं जीवितं नृणाम् ।
यावत् सुजन्म सुनृणां विचारो न भवेत् परः ॥७७॥
तावन्तो जन्मतरवो वन्ध्या निष्फलहेतुतः ।
स एव सफलो जन्मवृक्षो यत्र विमर्शनम् ॥ ७८ ॥

ति ॥ ७० ॥ तदप्याराधनं नेन्द्रचन्द्रादिरूपायाः किन्त्वन्तर्या-मिरूपाया इत्याह—निजात्मेति ॥ ७१ ॥ आराधनप्रकारमाह—अकापट्यादिति । कापट्यं फलाभिसन्धिः ॥ ७२ ॥ तत्रापि भक्त्यादौ । सम्प्रवर्त्तितं श्रावितम् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ अत्र दृष्टान्तः—यथेति । सन्निपातमहादोषवतः महौषधसेवनादपि या-वद्धातुशुद्धिर्न भवति तावद्भयमस्त्येव क्वचिद्विपर्ययदर्शनात् । एवं देवताराधनपरस्यापि विचारोदयपर्यन्तं अविचारेण भय-मस्तीति भावः ॥ ७६ ॥ परो मोक्षसाधनः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

कूपमण्डूकसदृशा ये नरा निर्विमर्शनाः ।
यथा कूपे समुत्पन्नो भेको नो वेद किञ्चन ॥ ७९ ॥
शुभं वाप्यशुभं वापि कूप एव विनश्यति ।
तथा जना अपि वृथोत्पन्ना ब्रह्माण्डकूपके ॥ ८० ॥
शुभं वाप्यशुभं वापि न विदुःस्वात्मनः क्वचित् ।
उत्पद्योत्पद्य नश्यन्ति न जानन्ति स्वकं हितम् ॥८१॥
सुखबुद्धिश्च दुःखेषु सुखे दुःखविनिश्चयम् ।
प्राप्याविचारमाहात्म्यात् पच्यन्ते सृतिपावके ॥८२॥
दुःखेन क्लिश्यमानाश्च न कथञ्चित् त्यजन्ति तत् ।
यथा पादशताघातैस्ताडितोऽपि महाखरः ॥ ८३ ॥
रासभीमनुयात्येव तथा संसरणं जनः ।
त्वन्तु राम विचारात्मा पारं दुःखस्य सङ्गतः ॥ ८४ ॥

इति श्री त्रिपुरारहस्ये ज्ञानखण्डे विचारमाहात्म्ये
द्वितीयोऽध्यायः ॥

ते कूपमण्डूकसदृशाः ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ दुःखसाधनेषु पुत्रादिषु सुखसाधनत्वबुद्धिम् । सुखसाधनवैराग्यादौ दुःखसाधनत्वविनिश्चयम् । सृतिर्जन्मादिरूपः संसारः ॥ ८२ ॥ तत् धनादिरूपं दुःखसाधनम् । अत्र दृष्टान्तो—यथेति ॥८३॥ तथेति । संसरणं घोरं संसारे महान्तम् । भृशं क्लिश्यमानोऽपि न त्यजतीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

इति श्रीत्रिपुरारहस्ये ज्ञानखण्डे तात्पर्यदीपिकायां
द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

दत्तात्रेयप्रोक्तवचः श्रुत्वात्यन्तसुकौतुकी ।
जामदग्न्यः पुनरपि पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ १ ॥
भगवन् गुरुणाऽथोक्तं भवता यत्तथैव तत् ।
अविचारात्परो नाशः संप्राप्तः सर्वथा जनैः ॥ २ ॥
विचारेण भवेच्छ्रेयस्तन्निदानमपि श्रुतम् ।
माहात्म्यश्रुतिरित्येव तत्र मे संशयो महान् ॥ ३ ॥
कथं वा तदपि प्राप्यं साधनं तत्र किं भवेत् ।
स्वाभाविकं तद्यदि स्यात्तत् सर्वैर्न कुतः श्रुतम् ॥ ४ ॥
अहं वाद्यावधि कुतः प्रवृत्तिं नाप्तवानिह ।
दुःखं मत्तोऽधिकं प्राप्ता विहताश्च पदे पदे ॥ ५ ॥

अत्राध्याये घामपद्यैर्माहात्म्यश्रवणेऽपि वै ।
तत्सङ्गः कारणमिति चाख्यानेन निरूप्यते ॥ १ ॥

पूर्वाध्याये माहात्म्यश्रवणाद्भक्तिस्तत उपासनं ततो विचारोदय इत्युक्तम् । तत्र माहात्म्यश्रवणे एव किं कारणमिति पप्रच्छेत्याह हारितायनः । दत्तात्रेयेति ॥ २ ॥ तत्र माहात्म्यश्रुतौ ॥ ३ ॥ तदपि माहात्म्यश्रवणमपि । प्राणिमात्रस्याशनायापिपासादिवत् स्वाभाविकमेवैतदिति चेदाह—तत् सर्वैरिति ॥ ४ ॥ शौर्यवीर्यादिवत् तादृशानामेवायं स्वभाव इति चेदाह—अहं वेति । इह—माहात्म्यश्रवणे । दुःखप्राप्तिरेवात्र

न कुतः साधनं प्राप्ता एतन्मे कृपया वद ।
इत्यापृष्टः प्राह भूयो हृष्टो दत्तो दयानिधिः ॥ ६ ॥
शृणु राम प्रवक्ष्यामि निदानं श्रेयसः परम् ।
सद्भिः सङ्गः परं मूलं सर्वदुःखनिबर्हणम् ॥ ७ ॥
परमार्थफलप्राप्तौ बीजं सत्सङ्ग उच्यते ।
त्वं चापि तेन हि सता संवर्तेन महात्मना ॥ ८ ॥
सङ्गतः सन्निमां प्राप्तो दशां श्रेयः फलोदयाम् ।
सन्त एव हि संधाता दिशन्ति परमं सुखम् ॥ ९ ॥
विना सत्सङ्गतः केन प्राप्तं श्रेयः परं कदा ।
लोकेऽपि यादृशं सङ्गं यो यः प्राप्नोति मानवः ॥ १० ॥
तत्फलं स समाप्नोति सर्वथा न हि संशयः ।
अत्रेति कीर्त्तयिष्यामि शृणु राम कथामिमाम् ॥ ११ ॥
पुरा दशार्णाधिपतिर्मुक्ताचूड इतीरितः ।
तस्य पुत्रौ हेमचूडमणिचूडौ बभूवतुः ॥ १२ ॥
सुरूपौ सुगुणौ चोभौ सर्वविद्याविशारदौ ।
कदाचिन्मृगयोत्साहात सेनाभिः परिवारितौ ॥ १३ ॥

मूलमिति चेदाह–दुःखमिति ॥ ५ ॥ अहं यथा रामेण विहतः पराजित एव मन्ये । पदे पदे विहता अपि कुतो न माहात्म्यं श्रुतवन्तः, एतद्द्वेस्यर्थः ॥ ६ ॥ निदानमादिकारणं, परं मूलमादिकारणम् ॥ ७ ॥ तच्च रामे एव निदर्शयति–त्वञ्चेति । सत्सङ्गं स्तौति–सन्त इति ॥ ९ ॥ १० ॥ तत्फलं सङ्गानुरूपं सदसद्वा । पूर्वाध्याये संवर्त्तोपदिष्टं विज्ञानं संवर्त्तस्य ताहृग्स्थितिं च वदेत्युक्तम् । तत्सर्वं सत्सङ्गफलत्वेन वक्तुमा-

सह्याचलवनं भीमं सिंहव्याघ्रादिसङ्कुलम् ।
महाबलौ विविशतुर्धनुर्बाणधरौ किल ॥ १४ ॥
अथ तत्र मृगान् सिंहान् वराहान् महिषान् वृकान् ।
जघ्नतुर्निशितैर्बाणैर्लाघवात् कार्मुकच्युतैः ॥ १५ ॥
एवं विनिघ्नतोर्वन्यान् मृगान् राजकुमारयोः ।
चण्डवायुः प्रादुरासीच्छर्कराश्मप्रवर्षणः ॥ १६ ॥
पांशुभिर्नभ आक्रान्तमभूद्दर्शनिशोपमम् ।
न दृश्यते तत्र शिला वृक्षः पुरुष एव वा ॥ १७ ॥
कुतो नीचोच्चतां पश्येदेवं ध्वान्तावृतो गिरिः ।
निहता शर्करावर्षैः सेनात्यन्तं पलायिता ॥ १८ ॥
वृक्षान् केचिच्छिलाः केचिद् गुहाः केचिदुपासदुः ।
अश्वारूढौ राजपुत्रावपि दूरं पलायितौ ॥ १९ ॥
हेमचूडः क्वचित्तत्र प्रपेदे तापसाश्रमम् ।
कदलीखर्जूरवनैराक्रान्तमतिसुन्दरम् ॥ २० ॥
तत्रापश्यच्छुभां काञ्चित् कन्यामग्निशिखामिव ।
द्योतमानां वपुषा तप्तहेमसुवर्चसाम् ॥ २१ ॥
तां दृष्ट्वा राजपुत्रोऽपि पद्मामिव सुरूपिणीम् ।
स्मयमान इवाऽपृच्छत् का त्वं पद्मानने वने ॥ २२ ॥
निर्जने भीतिजनने निर्भये वशमास्थिता ।
कस्य त्वमपि केनात्र निवसस्येकला कथम् ॥२३॥

कथायिकामुपक्रमते-अत्रेति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ उपासदुः संश्रिता बभूवुः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ केन हेतोर्निवससि-कथमि

पृष्टैव प्राह सा कन्या राजपुत्रमनिन्दिता ।
स्वागतन्ते राजपुत्र विष्टरं प्रतिपद्यताम् ॥ २४ ॥
तपस्विनामग्र्यं धर्मः पूजनं ह्यतिथेस्तु यत् ।
श्रान्तं त्वामभिपश्यामि व्यथितं चण्डवायुना ॥२५॥
यद्वा खर्जूरवृक्षेऽस्मिन्नत्रासीनो गतश्रमः ।
मद्वृत्तमर्हसि श्रोतुमित्युक्तः स तथाकरोत् ॥ २६ ॥
फलानि भोजयामास पाययामास सद्रसम् ।
एवं तं विश्रमं प्राप्तं राजपुत्रमनिन्दिता ॥ २७ ॥
प्राह सा मधुसंस्रावपेशलाकारया गिरा ।
राजपुत्र व्याघ्रपादो मुनिः शिवपदाश्रयः ॥ २८ ॥
येन लोकाः पुण्यतमा जिताः स्वतपसो बलात् ।
परावरज्ञो ह्यनिशं पूजितो मुनिनायकैः ॥ २९ ॥
तस्याहं धर्मतः पुत्री हेमलेखेति विश्रुता ।
विद्युत्प्रभाख्या विद्याध्री सा सर्वाङ्गमनोहरा ॥ ३० ॥
इमां वेणामनुनदीं स्नातुमभ्याययौ क्वचित् ।
तदा तत्राजगामाथार्तं सुषेणो वङ्गभूपतिः ॥ ३१ ॥
स ददर्श विगाहन्तीं नदीं तां लोकसुन्दरीम् ।

कला निवसमीति सम्बन्धः ॥२३॥ विष्टरम् आसनम् ॥२४॥ मत्प्रश्नस्योत्तरमनुक्त्वा कुत आदौ पूजनं क्रियत इति चेदाह-तपस्विनामिति । तत्र हेत्वन्तरमाह-श्रान्तं त्वामिति ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ सद्रसं स्वादूदकम् ॥ २७ ॥ पेशलाकारया शोभनया ॥ २८ ॥ परावरज्ञो ब्रह्मज्ञः ॥ २९ ॥ स्वस्य धर्मपुत्रीत्वमेव निरूपयितुमाह- धर्मत इति । न तनुजेत्यर्थः । विद्युदिति

क्लिन्नां शुकान्तरात्यन्तव्यक्तपीनकुचद्वयीम् ॥ ३२॥
कामबाणहतस्तत्र तां प्रार्थयदथापि सा।
सौन्दर्यमोहिता तस्य तदुक्तिं सममंसत ॥ ३३ ॥
सङ्कल्प्याथ तया राजा ययौ स्वनगरं प्रति।
दधार सापि विद्याध्री गर्भं राजर्षिवीर्यतः ॥ ३४ ॥
भीतापचारात् पत्युः सा गर्भं त्यक्त्वात्र संययौ।
अमोघवीर्याद्राजर्षेर्जाताहं कन्यका ततः ॥ ३५ ॥
मां ददर्श व्याघ्रपादः सन्ध्योपास्त्यर्थमागतः।
दयया मामुपादायापालयज्जननी यथा ॥ ३६ ॥
धर्मेण यः पालयिता प्रोच्यते हि पितैव सः।
अहन्तस्य धर्मपुत्री पितृसेवापरायणा ॥ ३७ ॥
तस्य माहात्म्यतो मेऽत्र भयं नास्त्येव कुत्रचित्।
नायं सुरासुरैर्वापि कदाचिद्दुष्टबुद्धिभिः ॥ ३८ ॥
प्रवेष्टुमाश्रमोऽर्हः स्यात् प्रविशन्नाशमाप्नुयात्।
एतन्मेऽभिहितं वृत्तं तिष्ठ किञ्चिन्नृपात्मज ॥३९॥
आयास्यति स भगवान् पिता मे तं निशामय।
प्रणम्य तं प्राप्य चेष्टं ततः कल्ये प्रयास्यसि ॥४०॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अथ सापीत्यन्वयः। सममंसत अ-ङ्गीचकार ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ वीर्यत्वादहं गर्भे परिपाकं विनैव तद्वीर्यात् कन्यका जातेति भावः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ कथमेकला निवससीत्यस्योत्तरमाह-तस्येति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ राजपुत्रस्य स्वस्मिन्नभिप्रायमालक्ष्य स्वाङ्गीकारे द्योतयन्त्याह-प्राप्य चेष्टमिति। आवयोरनुरूपत्वान्मां तुभ्यं दास्यत्येवेत्या-

हेमलेखावचः श्रुत्वा तत्सौन्दर्येण मोहितः ।
भीतः किञ्चित् प्रवक्तुं तां विमनाइव चाभवत् ॥४१॥
अथालक्ष्य राजपुत्रं कामस्य वशमागतम् ।
प्राह सा विदुषी भूयो राजपुत्र धृतिं भज ॥४२॥
आगच्छति पिता मेऽद्य ततोऽभिलषितं भज ।
एवं वदन्त्यां तस्यां स व्याघ्रपादो महामुनिः ॥४३॥
आजगाम वनादत्र पुष्पादेः कृतसञ्चयः ।
मुनिं समागतं दृष्ट्वा राजपुत्रः समुत्थितः ॥ ४४ ॥
प्रणम्य नाम संश्राव्योपविष्टस्तेन देशितः ।
अथ दृष्ट्वा राजपुत्रं कामेन विकृताकृतिम् ॥ ४५ ॥
ज्ञात्वा योगदृशा सर्वं मत्वा युक्तञ्च तत्तदा ।
दारक्रियार्थं तस्मै तां हेमलेखां ददौ मुनिः ॥ ४६ ॥
तुष्टो राजकुमारोऽपि तामादाय पुरं ययौ ।
मुक्ताचूडोऽतिसन्तुष्टो महोत्सवविधानतः ॥ ४७ ॥
विवाहमकरोत्तस्य विधानेन क्षितीश्वरः ।
अथ राजकुमारोऽपि तया क्रीडापरः सदा ॥ ४८ ॥
सौधेषु वनराजिषु पुलिनादिषु संवसौ ।
हेमलेखां राजपुत्रो भोगेष्वनतिकामिनीम् ॥ ४९ ॥
उदासीनां सदा दृष्ट्वा पप्रच्छ रहसि क्वचित् ।
किं प्रिये नानुरक्तासि प्रिये मय्यनुरागिणि ॥ ५० ॥

शयः । कल्पे वपामि ॥ ४० ॥ माहात्म्याद्भीतः किञ्चित् स्वाभिप्रायम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ देशित आज्ञप्तः ॥४५॥ सर्वं तयोरभिप्रायम् । तत् तस्मै कन्यादानम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

कुतो भोगेषु नात्यन्तमासक्तासि शुचिस्मिते ।
किं भोगास्ते मनोयोग्या न सन्त्यत्र कुतस्त्विदम् ॥ ५१ ॥
अत्युत्तमेषु भोगेषु नासक्तेव विभासि मे ।
त्वय्यासक्तिविहीनायां कथं मे सुखदा रतिः ॥ ५२ ॥
आसक्ते मयि चापि त्वं भास्यन्यगतमानसा ।
भाषितापि मया भूयो न शृणोष्येव किञ्चन ॥ ५३ ॥
आगतं कण्ठसंलग्नं चिरादपि विभाव्य च ।
कदा नाथागतं चेति पृच्छस्यविदिता यथा ॥ ५४ ॥
पेशलेषूपभोगेषु दुर्लभेषु कचिन्न ते ।
मन आसज्जते कस्मान्न किञ्चिदनुमोदसि ॥ ५५ ॥
मया विरहितां त्वां वै निमील्य नयने स्थिताम् ।
यदा यदोपगच्छामि पश्यामि च तदा तदा ॥ ५६ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ कुतः कस्माद्धेतोः । भोगाः भोगसाधनानि । कुत इदमौदासीन्यम् ॥ ५१ ॥ भोगा अनुत्तमा एवेत्याशयेनाह—अत्युत्तमेष्विति । अत्युत्तमे अलभ्येऽपि भोगे आसक्तेव न विभासि । किं मदासक्त्या तवेति चेदाह—त्वयीति।परस्परासक्त्यतिशयेनैव रतिः सुखदेत्याशयः ॥ ५२ ॥ कथमनासक्तिर्मयि त्वया निश्चिता तदाह—आसक्ते इति । अपि आसक्ते त्वदेकभावे सत्यपि त्वमन्यगतमानसेव भासीति शेषः । अन्यगतमानसत्वं वा कथं त्वयावगतमिति चेदाह—भाषितेति ॥ ५३ ॥ चिरात् कण्ठसंलग्नमपि कदा आगतमिति पृच्छसि ॥ ५४ ॥ पेशलेषु सुन्दरेषु मनो न सज्जत इत्यपि कथं विदितमिति चेदाह—नं किञ्चिदिति । यतो न किञ्चिदलभ्यमपि

विमुखणां त्वयि भोगेषु विषयेषु सुखं मम ।
कथं भवेद्दारुयोषासङ्गनस्येव तद्वद् ॥ ५७ ॥
न तवाभिमतं त्यक्त्वा किञ्चिन्मम समीहितम् ।
सर्वथा त्वामनुगतो ज्योत्स्नां कुमुदवत् किल ॥५८॥
तदेवं ते कुतश्चित्तं ब्रूहि प्राणाधिकप्रिये ।
येन क्षुभ्येत् तु मच्चित्तं शापितासि मया प्रिये ॥५९॥

इति श्रीत्रिपुरारहस्ये ज्ञानखण्डे सत्सङ्ग-
माहात्म्ये तृतीयोऽध्यायः ॥

भोग्यमहो अतिसुन्दरमिति नानुमोदसि ॥ ५५ ॥ ५६ ॥५७॥
न च त्वामननुगतोऽस्मीत्याह—न तवेति ॥ ५८ ॥ एवं वि-
षयविमुखम् ॥ ५९ ॥

इति श्रीत्रिपुरारहस्ये ज्ञानखण्डे व्याख्यायां तात्पर्य-
दीपिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रियस्य कण्ठासक्तस्य निशम्यैवं वचो हि सा ।
ईषत्स्मितानना प्राह राजपुत्रमनिन्दिता ॥ १ ॥
बुबोधयिषती राजपुत्रं युक्त्याऽब्रवीदिदम् ।
राजपुत्र शृणु वचो नाहं त्वयि विरागिणी ॥ २ ॥
किं स्यात् प्रियतमं लोके किं नु स्यादप्रियन्त्विति ।
विचारपरमा नित्यं नान्तमेत्यत्र मे मतिः ॥ ३ ॥
ध्यायाम्येतच्चिरान्नित्यं स्त्रीस्वभाववशादहम् ।
नैतज्जानामि तत्त्वं मे वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ ४ ॥
एवं प्रोक्तो हेमचूडः प्रहस्य प्राह तां प्रियाम् ।
नूनं स्त्रियो मूढधिय इति सत्यं न संशयः ॥ ५ ॥

अध्याये मानपामितेऽस्मिन्नाख्याने न सुस्फुटम् ।
वैरस्यं भोगजालेषु वैराग्याय निरूप्यते ॥ १ ॥

अनिन्दितेति । न तस्या विदितवेद्याया विषयवैमुख्यं मौढ्यादिनेति भावः ॥ १ ॥ बुबोधयिषती एनं बोधयिष्यतीतीच्छायुता । युक्त्येति । केवलस्ववचसि तस्यानाश्वाससम्भवादिति भावः । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ २ ॥ यदि नास्ति विरागिणी तर्हि कुत एवमिति चेदाह—किं स्यादिति । विचार एव परमो मुख्यध्येयो यस्याः । अन्तं निश्चयम् ॥ ३ ॥ किमेतद्ध्यानेन ते

प्रियाप्रिये हि जानन्ति पशुपक्षिसरीसृपाः ।
यतस्तेषां दृश्यते हि प्रियेष्वप्रियकेषु च ॥ ६ ॥
प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च किमत्र बहु चिन्तनम् ।
सुखं यस्मात् तत् प्रियं स्यात् दुःखं यस्मात्तदप्रियम् ॥ ७ ॥
किमत्र मुग्धभावेन नित्यं चिन्तयसि प्रिये ।
श्रुत्वा प्रियवचः प्राह हेमलेखा पुनः प्रियम् ॥ ८ ॥
सत्यं स्त्रियो मुग्धभावा नास्त्यासां सद्विमर्शनम् ।
तथाप्यहं बोधनीया त्वया सम्यग्विमर्शिना ॥ ९ ॥
सुबोधिता त्वया चाहं चिन्तामेतां विसृज्य तु ।
त्वया भोगेषु सततं भवाम्यनुदिते ततः ॥ १० ॥
राजन् सुखश्च दुःखश्च याभ्यां भवति ते ननु ।
प्रियाप्रिये विनिर्दिष्टे त्वया सूक्ष्मविमर्शिना ॥ ११ ॥
एकमेव सुखं दुःखं कालदेशाकृतेर्भिदा ।

फलमिति चेदाह—स्त्रीस्वभावेति । तत्त्वमिति । प्रियाप्रियस्वरूपस्य तत्त्वं याथार्थ्यम् ॥४॥५॥ कुतो मूढधिय इति चेदाह—प्रियेति । यत्तिर्यञ्चोऽपि जानन्ति तत्र कोऽयं विचार इति भावः ॥ ६ ॥ कथं त्वयैतत् पश्वादिज्ञानं विज्ञातमिति चेदाह—प्रवृत्तीति । प्रियाप्रिययोः प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामनुमीयते इत्यर्थः । अत्र तिरश्चामपि प्रसिद्धेऽर्थे । ननु तर्हि प्रियाप्रिययोर्लक्षणं वदेति चेदाह—सुखमिति ॥ ७ ॥ अत्र प्रसिद्धेऽर्थे ॥ ८ ॥ सद्विमर्शनं सम्यग्विचारः ॥ ९ ॥ भोगेष्वासक्ता भवामि । ततः बोधनानन्तरम् ॥ १० ॥ तल्लक्षणं दूषयितुमनुवदति—राजन्नित्यादि ॥ ११ ॥ भिदा भेदेन एकमेव वस्तु कालादिभेदेन

जनयेदत्र तत् कस्मात् प्रतिष्ठाध्यवसायिनी ॥ १२ ॥
यतो वन्हिः कालभेदात् पृथगेव फलप्रदः ।
तथा देशविभेदेनाप्याकारस्य विभेदतः ॥ १३ ॥
शीतकाले प्रियो वन्हिरुष्मे त्वप्रिय एव हि ।
हिमोष्णदेशभेदेन प्रियश्चाप्रिय एव च ॥ १४ ॥
शीतप्रकृतिजीवानां प्रियोऽन्येषां तथेतरः ।
अथाप्यधिकभावेनाल्पभावेनैवमीरितः ॥ १५ ॥
एवं शीतं धनं दाराः पुत्रा राज्यं तथेतरत् ।
अथाप्येवं महाराज दारपुत्रधनैर्वृतः ॥ १६ ॥
शोचस्यनुदिनं कस्मान्न शोचन्तीतरे कुतः ।
योऽयं भोगः सुखार्थोऽस्ति सोऽप्यनन्तो भवेन्न तु ॥१७॥

सुखं दुःखञ्च जनयेत् । अत्र एवम्भुते वस्तुनि । प्रतिष्ठा सुखसाधनमेवेति अव्यभिचारिप्रतिष्ठितस्वरूपता ॥ ११ ॥ अध्यवसायिनी निश्चयवती ॥ १२ ॥ तदेव निरूपयति–यत इति । पृथक्फलस्य सुखादेः प्रद एव ॥ १३ ॥ एतदेव विविच्याह–शीतेति ॥ १४ ॥ प्रकृतिरूपाकारभेदेऽपि तथेत्याह–शीतेति । वन्हेरल्पानल्परूपाकारभेदेऽपि तथेत्याह–अथेति । एवं सुखासुखयोः साधकत्वेन प्रियोऽप्रियश्च ॥ १५ ॥ उक्तमर्थमन्यत्रातिदिशति–एवमिति । इतरत् पश्वादि । एवं न कस्यचित् सुखमात्रसाधनत्वमित्युक्त्वा सुखसाधनत्वं नास्त्येवेत्याह–अथापीति । सर्वसुखसाधने सत्यपीत्यर्थः । महाराजो मुक्ताचूडः ॥ १६ ॥ दाराद्यखिलसुखसाधनयुक्तोऽपि कस्मादनुदिनं शोचति । इतरे सुखसाधनरहिता विरागिणः । ननु मत्पितुर-

न केनचित्तदखिलं प्राप्तं यस्मात् सुखं भवेत् ।
यत्किञ्चिल्लाभतो यस्मात् सुखं तत्रापि संशृणु ॥१८॥
न तत् सुखं भवेन्नाथ यतो दुःखविमिश्रितम् ।
दुःखन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमान्तरमित्यपि ॥ १९ ॥
बाह्यं शरीरसम्भूतं धातुदोषादिसम्भवम् ।
आन्तरं मानसं प्रोक्तं तच्च वाञ्छासमुद्भवम् ॥ २० ॥
महत्तरं मानसं स्याद्येन ग्रस्तमिदं जगत् ।
वाञ्छैव दुःखविटपिबीजं सुदृढशक्तिकम् ॥ २१ ॥
यया किङ्करतां प्राप्ताः कुर्वन्त्येव दिवानिशम् ।

खिलविषयाप्राप्त्या शोकः । अतः अखिलविषयाणां सम्भूय सुखसाधनत्वमिति चेदाह-यो यमिति ॥ १७ ॥ तस्यानन्त्येन प्राप्त्यसम्भवान्नेत्याह-न केनचिदिति । मास्त्वखिललाभस्तथापि कदाचित् किञ्चिल्लाभे कस्यचित् सुखं भवत्येवेति चेदाह-तत्रापीति । तत्सुखविषयेऽपीत्यर्थः ॥ १८ ॥ दुःखविमिश्रितमिति । प्रकाशान्धकारयोरिव सुखदुःखयोर्विरुद्धस्वभावत्वान्नैकदा सम्भवः । अतस्तत्काले दुःखस्यानुभूयमानत्वान्न त्वदभिमतं सुखमिति भावः । ननु तत्काले दुःखानुभवोऽस्तीत्याशङ्क्य तद्दुःखमुपपादयितुं विभजति—दुःखन्त्विति ॥ १९ ॥ धातवो वातपित्तादयः । आदिना स्फोटाभिघातादिः ॥ २० ॥ शरीरान्मानसं महत्तरम् । कुतो महत्तरत्वं तदाह-येनेति । बीजस्वभावादपि तस्य महत्तरत्वमाह-वाञ्छैवेति । सुदृढशक्तिकम् अवश्यफलपर्यवसायीति भावः । नैवं धातुदोषादिः । तस्य सुप्रतीकार्यत्वात् ॥ २१ ॥ अतएवामृता-

इन्द्रादयोऽपि विबुधाः स्वर्निवासाः सदोदिताः ॥२२॥
सुखं वाञ्छावशेषेऽपि यदस्ति नृपसम्भव ।
तद्दुःखमेव जानीहि यत् कृमिष्वपि सम्भवेत् ॥२३॥
वरं तिर्यक्कीटकृमिप्रभृतीनां सुखन्तु यत् ।
स्वल्पवाञ्छासम्मिलितं नृणां किं स्यात् सुखं वद ॥२४॥
वाञ्छाशानसमाविष्टो यदि किञ्चिदुपेत्य तु ।
सुखी भवेदिह तदा को हि न स्यात् सुखी वद ॥२५॥
अखिलाङ्गे वह्निदग्धे सूक्ष्मपाटीरबिन्दुना ।

शिनामपि साहश्यत इत्याह—ययेति । वाञ्छयेत्यर्थः । स्वर्गास्यकगुणोत्तरदेशसेवनेन सदोदयनिमित्तामृतपानेन वा तां प्रतीकर्त्तुमसमर्था एव देवा इत्याशयः ॥ २२ ॥ ननु मदान्धकारे प्रकाशान्धकारयोरविरुद्धयोरिव वाञ्छाकाले सुखदुःखयोः सद्भाव इष्यते इति चेदाह—सुखमिति । दुःखमिश्रितस्य सुखस्य कृमिष्वपि दुःखप्रकृतिकेषु सम्भवात्र तन्मुख्यं सुखम् । किन्तु मदान्धकारस्थप्रकाशाभासवत् सुखाभासमेवेत्याशयः ॥ २३ ॥ ननु तत्सुखाभासमपि इतरजन्तुभ्यो मर्त्यस्योत्तममेवेति चेन्नेत्याह—वरमिति । तिर्यक् पशुः । कीटाः सपक्षाः । कृमयोऽपक्षाः । तत् प्रभृतीनां वयांसि । तिर्यगादीनां स्वल्पवाञ्छासम्मिलितत्वात् प्रभातान्धकारमिलितप्रकाशाभासवत् सुखाभासम् । नृणान्तु अनन्तवाञ्छामिलितत्वान्मदान्धकारस्थरवद्योतप्रकाशवत् कार्याक्षमत्वात्तत्र सुखाभासमपीति भावः ॥२४॥ यद्येवंविधसुखेनापि सुखित्वेन कोऽपि दुःखी भवेदित्याह—वाञ्छेति । किञ्चित् स्रक्चन्दनादि ॥ २५ ॥ एवं तर्हि महद्दुः-

यदि शीतलदेहः स्यात्तदा सोऽपि सुखी भवेत् ॥२६॥
प्रियायाः सम्परिष्वङ्गात् सुखं प्राप्नोति वै नरः ।
तत्रैवाङ्गस्य विषमबन्धाद्दुःखं भवेन्ननु ॥ २७ ॥
रत्यावेशात् परिश्रान्तिः सर्वेषां जायते किल ।
अनन्तरं भारवाहपशोरिव परिश्रमः ॥ २८ ॥
कथं पश्यसि तत् सौख्यं नाथैतन्मे समुच्यताम् ।
यावत् सुखं प्रियासङ्गे नाडीसंघट्टसम्भवम् ॥ २९ ॥
तदास्ति तावन्न किमु शूनामस्तीह तद्वद ।
यत्ततो व्यतिरिक्तं ते दृष्टसौन्दर्यसम्भवम् ॥ ३० ॥
तत् केवलाभिमानोत्थं स्वामस्त्रीसङ्गमे यथा ।

खऽपि सुखी स्यादित्याह–अखिलेति । पाटीरबिन्दुश्चन्दनबिन्दुः ॥ २६ ॥ ननु प्रियापरिष्वङ्गे हि बाह्यसर्वविस्मृतेः केवलं सुखमस्तीति चेदाह–प्रियाया इति । तत्रैव परिष्वङ्गकाल एव । विषमः पीडाकरो बन्धः परस्पराङ्गसंश्लेषः । तद्दुःखयुतत्वान्न तदपि केवलं सुखमिति भावः ॥ २७ ॥ परिष्वङ्गादौ दुःखमस्तीत्यत्र सर्वेषामनुभवं निदर्शयति–रतीति । रत्यावेशादनन्तरम् । इयं परिश्रान्तिर्दुःखमूलेत्यत्र दृष्टान्तः–भारेति । इयं परिश्रान्तिर्दुःखजन्या । परिश्रान्तित्वात् भारवाहपशुपरिश्रमवत् ॥ २८ ॥ एवमस्य दुःखयुक्तत्वात्तत्सौख्यं कथं पश्यसि । ॥ २९ ॥ नाडीसंघट्टः आनन्देन्द्रियसंघर्षः तज्जनितं सुखं शूनामप्यस्तीति न तत्सुखं बुधैरभिलषणीयमिति भावः । ततः नाडीसंघट्टजात् । अतिरिक्तम् अधिकम् । दृष्टसौन्दर्यसम्भवम् । सौन्दर्यदर्शनजम् ॥ ३० ॥ सौन्दर्यदर्शनादिजसुखस्याभिमानो-

पुरा कश्चिद्राजसुतो मन्मथाधिकसुन्दरः ॥ ३१ ॥
काञ्चित् सुरूपिणीं प्राप्तः स्त्रियं सर्वमनोहराम् ।
अत्यन्तमनुरक्तः स तस्यां राजकुमारकः ॥ ३२ ॥
सा त्वन्यस्मिन् राजसुत भृत्ये संसक्तमानसा ।
स भृत्यो राजपुत्रं तं वञ्चयामास युक्तितः ॥ ३३ ॥
मदिरां मोहनार्थाय तस्मै दत्वातिमात्रकम् ।
ततो मदान्धाय चेटीं काञ्चित् प्रेष्य कुरूपिणीम् ॥३४॥
बुभुजे तां तस्य पत्नीं सर्वलोकैकसुन्दरीम् ।
एवमेव चिरं तत्र मदान्धो नृपतेः सुतः ॥ ३५ ॥
प्रत्यहं चेटिकां गच्छन् स्वात्मानं सममंसत ।
धन्योऽहमीदृशीं लोकसुन्दरीं प्राणप्रेयसीम् ॥ ३६ ॥
उपगच्छाम्यहं नित्यं न मेऽस्ति सदृशः क्वचित् ।
एवं वृत्ते चिरे काले कदाचिद्दैवयोगतः ॥ ३७ ॥
भृत्यो निधाय पानं स कार्ये चात्यन्तिके ययौ ।
अथ राजकुमारस्तत् पानं नात्यन्तिकं पपौ ॥ ३८ ॥
निमित्ततो ययौ शीघ्रं रत्युत्सुकितमानसः ।
शयनीयं मनः कान्तं सर्वभोगर्द्धिसंयुतम् ॥ ३९ ॥

त्यत्रैव आख्यायिकामाह—पुरेति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ युक्तिमेवाह—मदिरामिति । अतिमात्रं पुष्कलम् ॥ ३४ ॥ स्वस्मै मदान्धाय प्रेषितां चेटीं दासीं राजकुमारो बुभुजे । तस्य राजकुमारस्य पत्नीम् । स भृत्यो बुभुजे इति तात्पर्यम् ॥ ३५ ॥ राजकुमारो धन्योऽहमित्याद्यात्मानमभिमनुते ॥३६॥३७॥ स भृत्यः आत्यन्तिके आवश्यके कार्ये सति आत्यन्तिकं पुष्कलम् ॥३८॥

शचीगृहं देवपतिरिव नन्दनसंस्थितम् ।
पराद्ध्र्यपर्यङ्कगतां तां चेटीमुपसङ्गतः ॥ ४० ॥
कामवेगेन विवशो बुभुजेऽत्यन्तहर्षतः ।
उपलभ्याथ रत्यन्ते चेटीं तां विकृताकृतिम् ॥ ४१ ॥
शङ्कितोऽमर्षितश्चापि किमेतदिति चिन्तयन् ।
क सा मम प्रियतमेत्येवं तामन्वपृच्छत ॥ ४२ ॥
पृष्टैवं तेन सा चेटी विमदन्तं निशम्य तु ।
भीता न किञ्चित्तं प्राह वेपमाना तदा ततः ॥ ४३ ॥
आलक्ष्य राजपुत्रोऽपि वैषम्यं चात्मवञ्चनम् ।
वामेन जग्राह कचे चेटीं क्रोधारुणेक्षणः ॥ ४४ ॥
कृपाणिमादद्दे दक्षहस्तेन नृपसम्भवः ।
तर्जयंस्तां प्रत्युवाच वद वृत्तं यथातथम् ॥ ४५ ॥
नो चेन्न स्याज्जीवितं ते क्षणमात्रमपि द्रुतम् ।
सैवं निशम्य तद्वाक्यं भीता प्राणपरीप्सया ॥ ४६ ॥
जगौ यथावत्तत् सर्वं चिराद् वृत्तं समाश्रितम् ।

निमित्ततः केनचिन्निमित्तेन न ययौ ॥ ३९ ॥ नन्दनसंस्थितं शचीगृहम् । पराद्ध्र्यमुत्तमम् । तां भृत्यप्रेषिताम् ॥ ४० ॥ कामवेगेन तामपरीक्ष्यैव ॥ ४१ ॥ केयमिति शङ्कितः । अनया प्रतारितोऽहमिति मर्षितः । नेयं मां प्रतारयितुं समर्था । अतः किमेतदिति चिन्तयन् क सेत्याद्यन्वपृच्छत् ॥ ४२ ॥ तं कुमारम् । ततः चेटीवृत्तात् । आलक्ष्येति सम्बन्धः । वैषम्यमननुवचनम् ॥४३॥४४॥ कृपाणिं खड्गम् ॥४५॥ अतो द्रुतं वदेति योजना ॥ ४६ ॥ तत् मिथ्यावृत्तम् । वृत्तम् अतीतम् । समाश्रि-

प्रादर्शयच्चापि तस्मै तां भृत्येन सुसङ्गताम् ॥ ४७ ॥
कञ्चिद्भूमौ कटे भृत्यं कृष्णं पिङ्गललोचनम् ।
प्रांशुं मलिनसर्वाङ्गं रूक्षवक्त्रं जुगुप्सितम् ॥ ४८ ॥
समाश्लिष्य रतिश्रान्तां सर्वाङ्गैः प्रेमभावतः ।
मृदुबाहुलतावृत्तग्रीवस्य वदने स्वकम् ॥ ४९ ॥
निवेश्य वक्त्रकमलं पदाभ्यामाश्लिष्य गाढतः ।
तस्योरुयुग्मं तद्धस्तसंसक्तगुरुसुस्तनीम् ॥ ५० ॥
वासन्तिकामिव लतां वृतां कुसुमकोरकैः ।
रोहिणीं राहुणोपेतामिवापश्यन्नृपात्मजः ॥ ५१ ॥
एवंविधां समालोक्य निद्रयापहृतस्मृतिम् ।
मोमुह्यमानश्चात्यन्तं क्षणं पश्चाद्धृतिं भजन् ॥ ५२ ॥
यत् प्राह राजतनयस्तन्मत्तः श्रूयतां ननु ।
धिङ्मामनार्यमत्यन्तं मूढं मदविमोहितम् ॥ ५३ ॥
धिग्ये स्त्रीष्वभिसंप्रीता धिक् तांश्च पुरुषाधमान् ।
न कामिन्यः कस्यचित् स्युर्वृक्षस्येव च शारिकाः॥५४॥
किमहं मां प्रवक्ष्यामि मुग्धं महिषपोतवत् ।
जानन्तमेनां प्राणेभ्यः प्रेष्ठां सुचिरकालतः ॥ ५५ ॥
न स्त्रियः कस्यचिद्वा स्युर्वेश्या इव विदस्य हि ।

तं तया समाचरितम् ॥ ४७ ॥ प्रांशुम् उच्चम् ॥४८॥ सर्वाङ्गैः समाश्लिष्य । लतया वृता वेष्टिता ग्रीवा यस्य॥ ४९ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ एवंविधां भृत्यसङ्गताम् । क्षणमत्यन्तं मोहं प्राप्तः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ पुरुषाधमान्धिक् । शारिका इति । यत्रेप्सितं फलं तत्र गच्छन्तीति भावः ॥ ५४ ॥ महिषपोतः सद्यो जातो

यः स्त्रीषु विश्रब्धमनाः स एव वनगर्दभः ॥ ५६ ॥
या स्थितिः शारदाभ्रस्य क्षणिका ह्यनवस्थिता ।
ततोऽपि पेलवा स्त्रीणां स्थितिरत्यन्तचञ्चला ॥ ५७ ॥
नाहमद्यावधि ह्येवं स्त्रीस्वभावमहोऽविदम् ।
यन्मां सर्वात्मनासक्तं त्यक्त्वा भृत्यमनुव्रता ॥ ५८ ॥
अन्यासक्ता गूढभावा मयि छद्मानुरागिणी ।
प्रदर्शयन्ती भक्तिं स्वां नटीव विटमण्डले ॥ ५९ ॥
नाविदं लेशतोऽप्येनां मदिरामत्तमानसः ।
छायेव मां सङ्गतेति मत्वा विश्रब्धमानसः ॥ ६० ॥
अप्रेक्षणीयां चेटीं तां वञ्चितश्चिरसङ्गतः ।
नूनं मत्तो मूढतमः को भवेज्जगतीतले ॥ ६१ ॥
य एवं विस्रम्भपूर्वमनया चिरवञ्चितः ।
अहो यं भृत्यहतकः सर्वाङ्गविकृताकृतिः ॥ ६२ ॥
किमस्मिन्ननया दृष्टं सौन्दर्यं सर्वतोऽधिकम् ।
यतो मां निजसौन्दर्याहृतलोकावलोकनम् ॥ ६३ ॥
अनुरक्तं सर्वथैव त्यक्त्वैनमुपसङ्गता ।

महिषः तद्वन्मुग्धम् अति जडमिति तात्पर्यम् ॥ ५५ ॥ एवमेव सर्वाः स्त्रिय इत्याह—नेति वनगर्दभ इति । पुरगर्दभो हि जनसङ्गात् किञ्चिदन्यभावज्ञः कदाचित् स्यादिति तात्पर्यम्॥५६॥ पेलवा लघुतरा ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ छद्मानुरागे दृष्टान्तः—नटी वेति ॥ ५९ ॥ ६० ॥ अनया वञ्चितोऽहं चेटीं सङ्गतः ॥६१॥ तत्र हेतुः—य एवमिति । हतकः अति निन्दितः ॥ ६२ ॥ सौन्दर्येण आहृतं लोकानामवलोकनं निरीक्षणं येन ॥ ६३ ॥

एवं प्रलप्य बहुधा निर्विण्णोऽतितरां तदा ॥ ६४ ॥
राजपुत्रो वनं प्रागात् सर्वसङ्गविवर्जितः ।
तस्माद्राजकुमारैतत् सौन्दर्यं मनसोत्थितम् ॥ ६५ ॥
यथा स्वं मयि चात्यन्तसौभगेक्षणपूर्वकम् ।
रतिं विन्दस्यतितरां तथा वा तद्विशेषतः ॥ ६६ ॥
विन्दन्ति रतिमत्यन्तं योषित्सु विकृतास्वपि ।
अत्र ते प्रत्ययं वक्ष्ये शृणु प्रिय समाहितः ॥ ६७ ॥
विलोक्यते या हि योषित् सा बहिःसुव्यवस्थिता ।
या च तत्प्रतिबिम्बात्मरूपिणी चित्तसंश्रया ॥ ६८ ॥
सङ्कल्परूपिणी तस्याः सौष्ठवं मनसोल्लिखन् ।
पौनःपुन्येन तदनु वाञ्छामुपसमागतः ॥ ६९ ॥
क्षुब्धेन्द्रियो नरस्तस्यां रतिमाप्नोति सर्वतः ।

सर्वथानुरक्तम् । निर्विण्णो विरक्तः ॥ ६४ ॥ यस्मात्तेन राजकुमारेण मोहितेनातिबीभत्सरूपां चेटीं चिरं गच्छता इयं सैव लोकसुन्दरीत्यभिमानमात्रेण तत् सुखं चिरं प्राप्तं तस्मादित्यर्थः । मनसोत्थितं मनसा परिकल्पितम् ॥ ६५ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन दृढयति–यथेति । तद्विशेषतः ततोऽप्यधिकरूपेण ॥ ६६ ॥ अत्र सौन्दर्यस्य मानसत्वे । प्रत्ययं निश्चयानुकूलां प्रक्रियाम् ॥ ६७ ॥ बहिः चित्तादन्यत्र ॥ ६८ ॥ तस्याः सौष्ठवम् । सौन्दर्यं पौनःपुन्येनोल्लिखन् । तदनु सम्यगुल्लेखानन्तरम् । तद्विषयवाञ्छाम् ॥ ६९ ॥ क्षुब्धम् उपस्थेन्द्रियं यस्य । सर्वतोऽन्यवाञ्छाभ्यो निवृत्त इति शेषः । पुरुषस्य वाञ्छासहस्रसमाक्रान्तस्य स्त्रीसौन्दर्याद्युल्लेखनेन दृढतरः स्त्रीरतिवाञ्छोदयो

अक्षुब्धे त्विन्द्रिये न स्यात् सुन्दर्यामपि वै रतिः ॥७०॥
तत्र मूलं समुल्लेखः सौष्ठवस्य पुनः पुनः ।
अतः क्षोभो नैव दृष्टो बालानां योगिनामपि ॥७१॥
तथा च यो यो यस्यान्तु रतिं विन्दति मानवः ।
सुन्दर्यां वापि चान्यस्यां तत्र सौष्ठवमुल्लिखेत् ॥७२॥
दृश्यन्ते योषितोऽत्यन्तबीभत्साकारविग्रहाः ।
तरुणैः सङ्गतास्ताश्च दृश्यन्ते ऽपत्यहेतुनः ॥७३॥
विरूपतोल्लेखनं वाप्यनुल्लेखस्तु सौष्ठवे ।
यदि स्यात्तत् कथं नृणां रतिस्तासु हि सम्भवेत् ॥७४॥
किं वक्तव्यमहो नृणां कामिनां क्षिप्तचेतसाम् ।
जघन्याङ्गेऽपि सौन्दर्यं भासते सर्वतोऽधिकम् ॥७५॥

यदा तदा अन्यवाञ्छा न्यग्भवतीति भावः । एवं क्षोभाभावेन क्वचिद्रतिरित्याह–अक्षुब्धेति ॥ ७० ॥ तत्र क्षोभे । एतद्व्यतिरेकमुखेन द्रढयति–अत इति ॥ ७१ ॥ सौन्दर्योल्लेख एव क्षोभहेतुर्न सौन्दर्यमित्याह–तथा चेति । सौष्ठवं स्थितमस्थितं वा ॥ ७२ ॥ अत्र निदर्शनमाह–दृश्यन्त इति । बीभत्साकारो विग्रहोऽवयवसंस्थानं यासां ताः । एवंविधा जगति या दृश्यन्ते । तास्तरुणैः सङ्गताश्च दृश्यन्ते । ननु सङ्गतेः रहसि सम्भवात् कथमन्यैः सङ्गता दृश्यन्ते इति चेदाह–अपत्यहेतुत इति ॥ ७३ ॥ ननु तत्र सौष्ठवोल्लेखनं विनापि सङ्गतिः स्यादिति चेदाह–विरूपेति । सौष्ठवे अनुल्लेखः सौष्ठवविषयकानुल्लेखः । तासु विरूपासु ॥ ७४ ॥ ननु विरूपायां कथं सौन्दर्योल्लेखनमित्याशङ्क्य नैतद् कामिनां चित्रमित्याह–किमि-

मलमूत्रपरिक्लिन्नं यदङ्गं तत्र सौभगम्।
पश्येचेत् कुत्र नो पश्येत् सौन्दर्यं तन्ममेरय ॥७६॥
तस्मात् सौन्दर्यमेतद्वै राजपुत्र निशामय।
अभिमानमृते नैव सुखहेतुर्भवेत् क्वचित् ॥७७॥
क्षौद्रमाधुर्यवद्देहे सौन्दर्यं सहजं यदि।
तद्बालानां कुमाराणां कुतो नो भाति तद्वद ॥७८॥
देशभेदेषु दृश्यन्ते विविधाकृतयो नराः।
एकपादैकनयना लम्बकर्णा हयाननाः ॥ ७९ ॥
कर्णप्रावरणाः कालवक्त्रा निर्गतदंष्ट्रकाः।
विनसा दीर्घनासाश्च लोमच्छन्ना विलोमकाः ॥८०॥
पिङ्गकेशाः श्वेतकेशाः विकेशाः स्थूलकेशकाः।
चित्रवर्णाः काकवर्णाः पिङ्गला लोहिताङ्गकाः ॥८१॥
एवं बहुविधा मर्त्याः स्वजातिवनितासु ते।
रतिं विन्दन्ति त्वमिव राजपुत्र निशामय ॥८२॥
सुखसाधनभूतेषु मुख्यं यत् स्त्रीपुंःस्थितम्।

ति। क्षिप्तं विक्षिप्तं चेतो येषाम्। जघन्ये निकृष्टे अपानोद्गारधूपिते मूत्रादिक्लिन्ने। क्लिन्नार्द्रव्रणसुषिरतुल्ये योन्याद्यङ्गेऽपि। सर्वतो सुखादिभ्योऽधिकम् ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ तस्मात् सौन्दर्यस्य मनःकल्पितमात्रत्वात् ॥ ७७ ॥ न क्षौद्रमाधुर्यवत् सौन्दर्यं स्वाभाविकमिति प्रकारान्तरेण सौन्दर्यस्य मानसत्वं साधयति-क्षौद्रेति ॥ ७८ ॥ नास्ति विरूपासु कामिनां रतिः। कचिद्दृश्यमानापि न पूर्णसुखावहेत्याशङ्का देशान्तरस्थित्याख्यानेन परिहरति-देशेति ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ निशामय पश्य

सर्वप्रियं यत्र सर्वे मुह्यन्ति विबुधा अपि ॥८३॥
पुंसां वपुस्तथा स्त्रीणां प्रियमत्यन्तसुन्दरम् ।
विमर्शय सुबुद्ध्या त्वं राजपुत्र यथास्थितम् ॥८४॥
मांसलिप्तमसृक्क्लिन्नं शिराबद्धं त्वगाततम् ।
अस्थिपञ्जरकं लोमछन्नं पित्तकफाहितम् ॥ ८५ ॥
मलमूत्रकुसूलं तच्छुक्रशोणितसम्भवम् ।
मूत्रद्वारसमुद्भूतमहो प्रियमिहेष्यते ॥ ८६ ॥
य एवमतिबीभत्से वितन्वन्ति रतिं नराः ।
विट्कृमिभ्यः कुतस्तेषां भवेदन्तरमीरय ॥ ८७ ॥
राजपुत्र तनुरियं प्रिया हि नितरां तव ।
विभावय विवेकेन धातूनाञ्च पृथक्स्थितिम् ॥८८॥
एवमन्यत्रोपयोज्ये मधुराम्लादिषड्रसे ।
परिणामस्वभावन्तु सूक्ष्मदृष्ट्या विभावय ॥ ८९ ॥
भक्षितस्यापि सर्वस्य विड्भावः परिणामके ।
सर्वथा नात्र सन्देहः सर्वैरेव विभावितः ॥ ९० ॥
यदैवं संस्थिते लोके किं प्रियं स्यात् किमप्रियम् ।
इत्युक्तो हेमचूडोऽथ वैरस्यं विषये विदन् ॥९१॥

॥ ८२ ॥ शरीरप्रकृतिं वर्णयितुमाह—सुखेति ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ पित्त कफाभ्याम् आहितं युक्तम् ॥८५॥ ८६ ॥ ८७ ॥ धातूनां त्वगसृगादीनां पृथक्स्थितिम् । विवेकेन विचारदृशा । विभावय । एवं विभावने क्व सौन्दर्यादिकमिति भावः ॥ ८८ ॥ एवं शरीरे प्रियत्वं सुखसाधनस्वरूपमस्य भोज्ये निराकरोति—एवमिति । शरीरादन्यत्र । उपयोज्ये भोज्ये ॥८९॥ परिणामस्वभावमे-

श्रुत्वाऽपूर्वं वाक्यजालं विस्मितोऽभवदञ्जसा ।
विचार्य भूयस्तत् सर्वं यदुक्तं हेमलेखया ॥ ९२ ॥
भोगेषु जातनिर्वेदः परं वैराग्यमाप्तवान् ।
अथ क्रमेण पृष्ट्वा तां प्रियां ज्ञात्वा च तत्पदम् ॥ ९३ ॥
केवलां चितिमात्मस्थां त्रिपुरामात्मरूपिणीम् ।
बुद्ध्वाऽभवद्विमुक्तात्मा स्वात्मभूताखिलेक्षणः ॥ ९४ ॥
जीवन्मुक्तः समभवत् ततस्तस्यानुजोऽपि हि ।
मणिचूडोऽविदद्भ्रातुर्मुक्ताचूडोऽपि पुत्रतः ॥ ९५ ॥
मुक्ताचूडप्रिया चापि स्नुषया ज्ञानमासदत् ।
मन्त्रिणश्चापि पौराश्च बभूवुर्ज्ञानशालिनः ॥ ९६ ॥
न तत्र नगरे कश्चिदविद्वान् समजायत ।
आसीद्ब्रह्मपुरप्रख्यं शान्तसंसृतिवासनम् ॥ ९७ ॥
विशालनगरं तच्च जगत्यत्युत्तमं बभौ ।
यत्र कीराः शारिकाश्च पञ्जरस्थाः पठन्ति वै ॥ ९८ ॥
चितिरूपं स्वमात्मानं भजध्वं चेत्यवर्जितम् ।

वाह—भक्षितेति ॥ ९० ॥ ९१ ॥ अपूर्वं कदाप्यश्रुतम् ॥ ९२ ॥ जातो निर्वेदः अलंबुद्धिः यस्य । परं तीव्रम् । तत्पदम् आत्मपदम् ॥ ९३ ॥ आत्मस्थां सर्वान्तराम् । आत्मरूपिणीम् प्रत्यग्रूपाम् । स्वात्मभूतमखिलेक्षणं यस्य ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ मुक्ताचूडप्रिया हेमचूडमाता । स्नुषया हेमलेखया । उपदिष्टमिति शेषः । परस्परोपदेशेन ज्ञानशालिनः ॥ ९६ ॥ ब्रह्मपुरप्रख्यं सत्यलोकतुल्यम् । संसृतेर्वासना कामक्रोधादि ॥ ९७ ॥ अत्युत्तमत्वे हेतुः—यत्रेति ॥ ९८ ॥ यत् पठन्ति तदाह—चितिरूपमिति । हे जनाः ! चि-

नास्ति चेत्यं चितेरन्यद्दर्पणे प्रतिबिम्बवत् ॥९९॥

षयभजनं त्यक्त्वा स्वमात्मानं भजध्वम् । विषयभजनस्य दुःखमूलत्वादिति तात्पर्यम् । कथंविधमात्मानं तदाह–चितिरूपम् । चितिः प्रज्ञानं तदेव रूपं यस्य । नात्र भजनं बाह्यपूजनादिकम् । किन्तु तस्य पूजनमहन्तया या स्थितिरिति नीत्या सोऽहमस्मीति निष्प्रकम्पत्वनिश्चयवत्त्वमेव । तत्रास्माकं देहादिसंघातान्तर्भावो नास्त्येवेति चेदाह–चेत्यवर्जितमिति । चेत्यैर्देहाद्यैश्चित्प्रकाश्यैर्वर्जितम् । कुत एवमिति चेदाह–नास्तीति । चेत्यं देहाद्यं शशशृङ्गादिवन्नास्त्येवेति भावः । शशशृङ्गादिवन्नास्ति चेत् कथं प्रकाशते इति चेत् चितिरेव प्रकाशते नान्यदित्याह–चितेरन्यदिति । चितिरेव चेत् कथं देहाद्यात्मना भानमिति चेदाह–दर्पणप्रतिबिम्बवत् ॥ अत्रेदमागमतत्त्वम् । चितिरेवात्मतत्त्वमिदं प्रत्ययाविषयत्वात् । अन्यदनात्मरूपमिदं प्रत्ययविषयत्वात् । यत्तदात्मतत्त्वं स्मृत्यनुसन्धानानुरोधेनैकमनेकावस्थास्वनुगतं तस्य चितिमात्ररूपत्वेन भेदकधर्मासिद्धाप्सुरासुरनृदेहादिष्वप्येकत्वमेव । कालदेशादीनां तदन्तः सर्वात्मना निमग्नानामन्यथा नरशृङ्गकल्पानां न तद्भेदकत्वशङ्कापि युक्ता । एवंविधमनवच्छिन्नचिदेकरसमात्मतत्त्वमेव शास्त्रप्रसिद्धः परमशिवः । सत्स्वातन्त्र्यशक्त्या मायाभिधयाऽघटितघटनाचतुरया स्वस्वरूपगोपनपरया अविद्यात्मकमलावभासनपूर्वकमिदं द्वैतावभासनम् । तच्च भासमानं द्वैतं दृश्यं न बीजादङ्कुरवत् कारणाच्छिन्नादारब्धं नापि मृत्पिण्डपरिणामघटवत् कारणपरिणामात्मकं अविकृतकारणस्वरूपानुगमात् । नापि रज्जौ

चितिश्चेत्यं चितिरहं चितिः सर्वं चराचरम् ।
यतः सर्वं चितिमनु भाति सा तु स्वतन्त्रतः ॥१००॥

सर्प इव विवर्त्तितम् । चितिचेत्ययोर्द्वित्वग्रहात् । अतो दर्पणस्य नैर्मल्यशक्त्या अविकृते स्वस्मिन् प्रतिबिम्बावभासनवच्चितिस्वशक्त्या चेत्यावभासनम् । न च बिम्बस्य स्वसमानाकारस्य दर्पणप्रतिबिम्बेऽपेक्षणादत्रापि चितिप्रतिबिम्बदृश्यापेक्षितस्वसमानाकारबाह्यदृश्यसिद्धिरिति शङ्क्यम् । यतो दर्पणप्रतिबिम्बे बाह्यं बिम्बं नोपादानं कार्येऽननुगमात् किन्तु निमित्तम् । निमित्तञ्च घटादौ दण्डादिः । तच्च व्यभिचारितम् । करपरावर्त्तितचक्रादिना घटोत्पत्तेः । तथा च चितिदृश्यप्रतिबिम्बने मायाख्या स्वातन्त्र्यशक्तिर्निमित्तत्वेनाभ्युपगतैवेति नानुपपत्तिः । न हि प्रतिबिम्बविधां विनान्यथा दृश्यावभासनं युज्यते दृश्यस्य चिद्बाह्यत्वे प्रकाशानुपपत्तेः । सम्बन्धस्यापि दृश्यत्वेनानवस्थादिना तदसिद्धेः । चित्सम्बन्धानपेक्षणे सदा दृश्यस्यावभासोऽनवभासो वा स्यात् । इत्थमेव प्रकाटिताद्यखिलपक्षप्रातिक्षेपः । एतद्विस्तारः प्रत्यभिज्ञादौ द्रष्टव्यः । तस्मात् प्रतिबिम्बविधयैव दृश्यावभासनमिति ॥ ९९ ॥ बहुविधोऽपि प्रतिबिम्बो दर्पण एवेत्यत आह—चितिरिति । चेत्यं दृश्यं चराचरम् । मत्तोऽन्ये प्रमातरः । सर्वं चितिरित्यत्र हेतुः । यत इति । यथा दर्पणमनुगतं गृहीत्वैव सर्वे प्रतिबिम्बाः प्रकाशन्ते इति प्रतिबिम्बा दर्पणात्मकाः । एवं सर्वमिदं चेत्यादि चितिमनुगतां गृहीत्वैव भातीति चितिरेवेति भावः । ननु सा चितिः काननुगतां गृहीत्वा भातीति चेत्तस्याश्चिदात्मत्वादेव नान्यानुगमापेक्षेत्याह—सा त्विति ।

अतश्चितिं जनाः सर्वे भासिनीं सर्वसंश्रयाम् ।
भजध्वं भ्रान्तिमुत्सृज्य चितिमात्रसुदृष्टयः ॥१०१॥
कदाचिदेवं कीराणां श्रुत्वा वाक्यं महोदयम् ।
ब्राह्मणा वामदेवाद्या नामाचख्युः पुरस्य तु ॥१०२॥
यतोऽत्र विद्यां तिर्यञ्चोऽप्याहुस्तस्मादिदं पुरम् ।
प्रसिद्धविद्यानगरमिति नाम्ना प्रसिध्यतु ॥१०३॥
तदद्यापि च तेनैव नाम्ना तन्नगरं स्थितम् ।
राम तस्मात्तु सत्सङ्गो मूलं सर्वशुभोदये ॥१०४॥
सङ्गेन हेमलेखायाः सर्वे विद्याविदोऽभवन् ।
तस्मात् सङ्गः परं मूलं राम जानीहि श्रेयसः ॥१०५॥
इति श्रीत्रिपुरारहस्ये ज्ञानखण्डे हेमचूडोपाख्याने
सत्सङ्गफलं चतुर्थोऽध्यायः ॥

यतः स्वतन्त्रप्रकाशत्वमेव चित्त्वमिति भावः ॥ १०० ॥ यतः प्रतिबिम्बात्मजगच्चितेर्नान्यदस्ति । अतः दर्पणाच्चितेराधिकं सामर्थ्यमाह—सर्वभासिनीमिति । दर्पणः केवलं प्रतिबिम्बाश्रय एव न भासक इति भावः । भ्रान्तेरुत्सर्जनमप्रामाण्यग्रहः । अतएव चितिमात्रसुदृष्टय इति । सुदृष्टिः सत्यदृष्टिः । सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तमिति न्यायात् ॥ १०१ ॥ महतः मोक्षस्योदयो यस्मात् ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ तत् तस्मान्नामकरणाद्धेतोः । ॥ १०४ ॥ उपसंहरति—तस्मादिति ॥ १०५ ॥

इति श्रीत्रिपुरारहस्ये ज्ञानखण्डे व्याख्यायां
तात्पर्यदीपिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

एवं सत्सङ्गमाहात्म्यं श्रुत्वात्रिसुतभाषितम् ।
प्रहृष्टमानसो भूयः प्रष्टुमेवोपचक्रमे ॥ १ ॥
सत्यं प्रोक्तमिदं नाथ भवता शुभकारणम् ।
सत्सङ्गरूपमेतच्च प्रत्यक्षेणैव भावितम् ॥ २ ॥
यो यथा सङ्गमाप्नोति फलं तस्य तथा भवेत् ।
स्त्रियोऽपि हेमलेखायाः सङ्गात् सर्वे महाफलाः ॥ ३ ॥
भूय इच्छाम्यहं श्रोतुं हेमचूडस्तया कथम् ।
बोधितस्तन्ममाचक्ष्व विस्तरेण दयानिधे ॥ ४ ॥
एवं रामेणानुयुक्तो दत्तात्रेय उवाच तम् ।
शृणु भार्गव वक्ष्यामि कथां परमपावनीम् ॥ ५ ॥
एवं तस्या वचः श्रुत्वा विषयान् विरसान् विदन् ।
तेषु सञ्जातनिर्वेदो विमना इव संबभौ ॥ ६ ॥

अत्र रावायपर्यैस्तु हेमलेखात्मसंस्थितम् ।
बन्धं मोक्षं चाह गूढवाक्यैः प्रियहितेप्सया ॥

रामः श्रुत्वा ॥ १ ॥ भावितमनुभूतम् । संवर्त्तसङ्गात् । सर्वे विशालनगरवासिनः ॥ २॥ ३ ॥ ४ ॥ अनुयुक्तः पृष्टः । संसृतिदोषशामकत्वात् परमपावनीम् । एवं विषयवैरस्यप्रतिपादकम् । सञ्जातः निर्वेदः विषयभोगेऽलंबुद्धिर्यस्य । एवं सन् । वि-

चिरस्थितविषयजवासनानां वशं गतः ।
त्यक्तुं वा संग्रहीतुं वा नाशकत् सहसा हि सः ॥७॥
प्रियां न किञ्चित् प्रोवाच राजपुत्रोऽतिलज्जितः ।
कांश्चिच्च दिवसानेवमनयच्चिन्तयाकुलः ॥ ८ ॥
विषयेषु प्रसक्तेषु स्मृत्वा तत् प्रिययोदितम् ।
विगर्हन्नेव स्वात्मानं बुभुजे वासनावशः ॥ ९ ॥
वासनावेगवशतो विषयाननुगच्छति ।
दृष्ट्वैव विषयान् दोषान् प्रियाप्रोक्तान् विचिन्तयन् ॥१०॥
शोकसंविग्नहृदयो विषीदति मुहुर्मुहुः ।
एवं तस्याभवच्चित्तं चलद्दोलास्थितं यथा ॥ ११ ॥

मना इव खिन्न इव ॥ ५ ॥ ६ ॥ वैमनस्ये हेतुमा-चिरेति । विषयान् त्यक्तुं सङ्ग्रहीतुं भोक्तुं वा ॥ ७ ॥ प्रियावचनं श्रुत्वा न किञ्चित् प्रोवाच । अतिलज्जितः स्त्रिया निरुत्तरीकृतत्वात् । एवं त्यागभोगयोरसक्तः सन ॥ ८ ॥ कथमुभयत्रासक्तिः एकतरपक्षस्यावश्यकत्वादिति चेदाह–विषयेष्विति । प्रसक्तेषु उपस्थितेषु । यत् प्रियपोक्तं वैरस्यकारणं तत् स्मृत्वा । धिङ्मामीदृशं विषयं स्वीकरोमीति स्वात्मानं विगर्हन्नेव बुभुजे । ननु कुतो न परिहरति तदाह–वासनावश इति ॥ ९ ॥ उपस्थितविषयभोगप्रकारमुक्त्वाऽनुपस्थितविषयेष्वाह–वासनेति । अनुगच्छति विषयसमीपं प्राप्नोति । प्रियाप्रोक्तान् विषयदोषान् ॥ १० ॥ शोकेन संविग्नं प्रक्षुभितं हृदयं मनो यस्य । विषीदति दुःखं प्राप्नोति । चलद्दोलास्थितं वासनया विषयेषु पतति । विषयप्राप्तौ तद्दोषस्मृ-

भोज्यं वस्त्रं भूषणं वा योषिद्वाहनमेव वा ।
मित्राणि वापि सुहृदो नैनत्तं सुखयन्ति वै ॥ १२ ॥
नष्टाखिलार्थ इव स शोचत्येव निरन्तरम् ।
वासनाविवशः सर्वं त्यक्तुं नाशकदञ्जसा ॥ १३ ॥
नोपभोक्तुं तथा शक्तो दोषदृष्टियुतस्ततः ।
एवं तं शोकवशतो विवर्णवदनेक्षणम् ॥ १४ ॥
हेमलेखा समालक्ष्य कदाचित् सङ्गता रहः ।
किं नाथ पूर्ववत्त्वं नो लक्ष्यसेऽत्यन्तहर्षितः ॥ १५ ॥
शोचन्तमिव पश्यामि कुत एवं तव स्थितिः ।
कच्चिच्छरीरमात्मा ते नामयैर्बाध्यते सदा ॥१६॥
भोगेषु रोगभीतिं वै प्रवदन्ति मनीषिणः ।
त्रिदोषसम्भवे देहे दोषवैषम्यसम्भवाः ॥ १७ ॥
आमयाः प्रायशः सर्वदेहान् व्याप्यैव संस्थिताः ।

त्या ततः उच्चलति ॥ ११ ॥ एवं वासनादोषदृष्टिभ्यां युतं हेमचूडं भोज्यादीनि नैषदपि सुखयन्तीत्याह—भोज्यमिति॥१२॥ ॥ १३ ॥ वासनया दोषदृष्ट्या च युक्त इति त्यक्तुं भोक्तुं वा न शक्तः परस्परप्रतिबन्धादिति भावः ॥ १४ ॥ रहः विविक्ते । तं परीक्षितुं पृच्छति—किं नाथेति ॥ १५ ॥ शरीरेति । शरीरतादात्म्यापन्न आत्मा । केवलयोः शरीरात्मनोर्दुःखाभावादिति भावः ॥ १६ ॥ मम महाराजकुमारस्य भिषक्श्रेष्ठैः सेवितस्य कुत आमयसम्भावनेति चेदाह—भोगेष्विति । सुखभोगेष्वित्यर्थः । त्रयाणां वातपित्तकफदोषाणां सम्यग्भवः स्थितिर्यत्र ॥ १७ ॥ विषमाशनादिभिर्दोषवैषम्यस्योक्तभोगव-

सर्वथा ह्यप्रतीकार्यं वैषम्यं दोषजं ननु ॥ १८ ॥
अशनाद्वसनाद्वाचो दर्शनात् स्पर्शनादपि ।
कालाद्देशात् कर्मतश्च दोषा वैषम्यमाप्नुयुः ॥ १९ ॥
अतस्तस्योद्भवो लोके सर्वथाऽलक्ष्यतां गतः ।
इत्यतः सति वैषम्ये चिकित्सा सम्प्रकीर्त्तिता ॥२०॥
नोक्ता चिकित्सानुत्पत्तौ वैषम्ये केनचित् क्वचित् ।
तद्वद प्रिय कस्माद्धि शोकस्य तव सम्भवः ॥ २१ ॥
इति श्रुत्वा हेमलेखां प्राह राजसुतस्ततः ।
प्रिये शृणु प्रवक्ष्यामि यन्मे शोकस्य कारणम् ॥२२॥

तामावश्यकत्वेन तद्देहेष्ववश्यं रोगप्राप्तिरिति भावः । ननु मादृशां कथं दोषवैषम्यं तत्प्रतीकारपराणामिति चेदाह–सर्वथेति । दोषवैषम्यजनितो रोगः प्रतीकार्यः । न तु केवलं दोषवैषम्यम् । रोगप्रागवस्थास्थकेवलदोषवैषम्यस्य प्रायो दुर्लक्ष्यत्वादिति भावः ॥ १८ ॥ दोषेषु जायमानवैषम्यनिमित्तान्याह अशनादित्यादि । अशनस्य शीतोष्णादिगुणः प्रसिद्धः । एवं पट्टोर्णादिवसनस्य । वाचो बहुलस्य प्रयुक्तस्य यो गुणः । वह्निजलादिदर्शनस्पर्शनयोः ग्रीष्महेमन्तादिकालस्य जाङ्गलानूपादिदेशस्य च शीतोष्णादि प्रसिद्धम् । कर्मतोऽपि खननादितश्च यद्वा पापकर्मतो दोषवैषम्यम् ॥ १९ ॥ अतो दोषवैषम्यहेतोरनेकत्वात् । तस्य वैषम्यस्य । ननु सूक्ष्मदृग्भिर्वैषम्योद्भवो ज्ञातुं शक्य इति चेन्नेत्याह–इत्यत इति । यतो वैषम्योद्भव आदावलक्ष्यः अतो हेतोः चिकित्सा शास्त्रे संप्रकीर्त्तिता ॥२०॥ वैषम्यविषयानुत्पत्तौ चिकित्सा नोक्ता ॥२१॥

त्वदुक्त्या यत् पुरा मेऽभून् सुखदन्तद्धतं ननु ।
न पश्याम्यधुना किञ्चिदपि मे सुखवर्द्धनम् ॥ २३ ॥
राज्ञा वितीर्णो विषयः सुखदोऽपि समन्ततः ।
वध्यं न सुखयेद्यद्वत्तथा तस्मान्न मे सुखम् ॥ २४ ॥
विषयान् सेवमानोऽहं सदा विष्टिगृहीतवत् ।
तत् पृच्छामि प्रिये ब्रूहि किं कृत्वा सुखमेम्यहम् ॥२५॥
एवं तेन समापृष्टा हेमलेखा तदाब्रवीत् ।
नूनमेष सुनिर्वेदमागतो मद्वचःश्रुतेः ॥ २६ ॥
अस्ति बीजं श्रेयसोऽस्मिन् यत एवंविधो भवान् ।
येषु श्रेयो ह्यसम्भाव्यं त एवं वाक्यगुम्फनैः ॥ २७ ॥
न ह्यणवपि विशेषेण विशिष्यन्ते कदाचन ।

ततः प्रश्नानन्तरम् ॥ २२ ॥ तत् संप्रति त्वदुक्त्या हतं कुत इति चेदाह—नेति ॥ २३ ॥ नष्टं चेदन्यत् सुखसाधनं सम्पादयेति चेदाह—राज्ञेति । न तत् स्वरूपतो नष्टम् । अपि तु वध्याय राज्ञा दत्तविषयाद्यथा तस्य सुखं न एवं साधनं सदपि न तस्मान्मे सुखम् ॥२४॥ ननु विषयैर्न ते सुखं चेत्तान् परित्यजेति चेन्मया न परित्यक्तुं शक्यत इत्याह—विषयानिति । विष्टिगृहीतवत् । राजकार्यार्थं राजभटैर्गृहीता जनाः तत्कार्यं त्यक्तुमसमर्थाः कुर्वन्ति यथा एवं वासनाभिर्गृहीतोऽहं सदा विषयान् सेवमानो दुःखं प्राप्त इति शेषः ॥ २५ ॥ स्वमनस्यब्रवीत् । श्रुतेः श्रवणात् ॥ २६ ॥ एवंविधः प्राप्तविषयवैरस्यः । एवं मदुक्तसदृशैर्वाचां गुम्फनैर्निबिडसमुदायैः ॥ २७ ॥ अण्वपि स्वल्पमपि पूर्वस्थितिं लेशतोऽपि न परित्यजन्तीति भावः ।

चिरं संराधिता हृत्स्था प्रसन्ना स्वात्मदेवता ॥ २८ ॥
त्रिपुरा येन तेष्वेव भवेदेवंविधा स्थितिः ।
इत्यालोच्यालिविदुषी बुबोधयिषती प्रियम् ॥ २९ ॥
गोपयन्ती स्ववैदुष्यं प्राहान्यव्यपदेशतः ।
शृणु राजकुमारेदं यन्मे वृत्तं पुरातनम् ॥ ३० ॥
पुरा मे जननी काश्चित् क्रीडनाय सखीं ददौ ।

एवं वचःश्रुतिरेव वैरस्यकारणं चेत् कुतो न सर्वेषां वैरस्योत्पत्तिरिति चेन्मूलकारणाभावादित्याह–चिरमिति॥२८॥ एवंविधा विषयवैरस्यवती । देवताराधनरूपमूलकारणाभावान्न सर्वेषामियं स्थितिरिति भावः ॥ २९ ॥ गोपयन्तीति । स्ववैदुष्यप्रकटने विद्वत्ताभिमानशङ्काप्यस्य भवेत्ततो मद्वाक्ये नाश्वासो भवेदिति। अतः स्ववैदुष्यगोपनमिति भावः । अत्रान्यव्यपदेशेन स्वस्याः संसारबन्धनान्मुक्तिप्रकारमाह–शृण्विति । पुरातनं बन्धस्यानादिकालत्वात् ॥ ३० ॥ पुरेति । कस्याश्चित् सृष्टेरादिकाले बन्धस्यानादित्वेन सर्वादिकालासम्भवात् । जननी स्वप्रकाशशुद्धाचितिः । सखीं बुद्धिम् । काश्चिदिति । अज्ञातकुलगोत्रेव निरूपणाल्लिङ्गदेहावयवत्वेनानादित्वं बुद्धेर्द्योतितम् । शुद्धचितेर्जननीत्वं स्वस्या जीवचितेस्तदंशभूतत्वात् । सुखदुःखाद्यनुभवक्रीडाया बुद्ध्यधीनत्वात् क्रीडनाय सखीं ददाविरयुक्तम् । प्रलये बुद्धेर्लीनत्वात् सृष्ट्यादौ कर्मपरिपाकनिमित्तकबुद्ध्याविर्भावादपूर्ववत् प्राप्तत्वादुक्तं ददाविति । सा बुद्धिः । सत्त्वगुणप्रधानत्वात् प्रकाशरूपत्वात् स्वभावेन सती। स्वसत्तायां वृत्त्यन्तरानपेक्षणात् स्वतः सती । बाह्यपक्षे स्वभा-

सा स्वभावसती काञ्चिदसतीमनुसङ्गता ॥ ३१ ॥
सा विचित्रविधाश्चर्यसृष्टिसामर्थ्यसंयुता।
अलक्षिता मे जनन्या सख्या मे सङ्गताभवत् ॥३२॥
असच्चारित्र्यात्यन्तं सङ्गता मम सा सखी।
प्राणेभ्योऽपि प्रियतमा सदा तद्वशगा ह्यहम् ॥३३॥

वतः सती साध्वीत्यर्थः। असतीमविद्याम्। अनुसङ्गता आत्माकारतां केवलां परित्यज्याविद्याकार्यदृश्यात्मतां प्राप्तेत्यर्थः। काञ्चिदिति तस्या अनिर्वचनीयताद्योतकं विशेषणम्। आगमपक्षे तु चितेः परिच्छिन्नत्वज्ञानमेवाज्ञानम्। एतच्चाज्ञानं बन्ध इति शिवसूत्रे वृत्तिकृता स्पष्टं निरूपितम्। एतत्पक्षे अनिर्वचनीयत्वाभावेन काञ्चिदिति अज्ञानस्यापरिच्छेद्यशक्तित्वं ज्ञेयम्। तदुक्तम्—भ्रान्तेर्महती शक्तिर्न विवेक्तुं शक्यते नापेति। पक्षद्वयेऽप्यसतत्यिसत्यात्मकत्वाज्ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥ सा अविद्या। मे जनन्या शुद्धचिता अलक्षिता सती मे सख्या बुद्ध्या। मन्मातुः परोक्षे एव सा असती मत्सख्या सङ्गताभवदित्यर्थः। विद्याविद्ययोर्विरोधादविद्या कार्यविषया बुद्धिः केवलशुद्धचिद्विषयिणीति तात्पर्यम्। आगमपक्षे तु शुद्धचिन्मात्रस्फूर्तिदशा शक्तितत्त्वम्। चिदचिदोरिदं सर्वमहमिति सामानाधिकरण्यस्फूर्तिदशा शुद्धविद्यातत्त्वम्। परिच्छिन्नचिन्मात्रस्फूर्तिदशा अविद्यातत्त्वम्। परिच्छिन्नचितः चेत्यस्य च स्फूर्तिदशा बुद्धितत्त्वमिति प्रक्रिया। तथा च बुद्धेः शुद्धचिदविषयकत्वादलक्षितेति ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥ बुद्धिर्दृश्यपरा सदाभवदित्याह—असदिति। असत् मिथ्यारूपं चरित्रं यस्याः सा अविद्या। मम प्राणेभ्यो-

न तां विहाय मे संस्था क्षणार्द्धं वा क्वचिद्भवेत् ।
सा निर्मलस्वभावेन मां वशीकृत्य संस्थिता ॥ ३४ ॥
निरन्तरं तद्गतात्मस्वभावाभवमञ्जसा ।
सा तया दुष्टया युक्ता नष्ट्या चित्रस्वभावया ॥३५॥
परोक्षवृत्तिमानीता स्वपुत्रेणाभियोजिता ।

ऽपि प्रियतमा । अतस्तद्वशगाहमभवम् । परस्परतादात्म्याध्यासात् ॥ ३३ ॥ न तामिति । तां बुद्धिम् । संस्था स्थितिः । बुद्ध्यसत्त्वे बुद्ध्यवच्छिन्नो जीवो बुद्धिप्रतिबिम्बो जीव इत्युभयपक्षेऽपि जीवस्य स्थितिर्न भवेदिति स्पष्टमेव । आगमपक्षे तु व्याधकुलसंवर्द्धितराजकुमारवत् स्वस्वातन्त्र्यसमाच्छादितमाहेश्वर्यो महेश्वर एव जीवः । तस्य बुद्धिं विना संस्था सम्यक् स्थितिः भेदव्यवहारो न भवेदिति तात्पर्यम् । सा बुद्धिः । निर्मलस्वभावेन सत्त्वप्रधानरूपेण युता । मां जीवाख्यां परिच्छिन्नां प्रतिबिम्बभूतां वा तादात्म्यापन्नां वा । बाह्यपक्षे तु मां शुद्धकुलप्रसूतिं सा निर्मलस्वभावेन तुल्यशीलत्वाद्वशीकृत्य संस्थितेति युक्तमेवेति भावः ॥ ३४ ॥ तद्गतात्मस्वभावा बुद्धिसम्मिलितस्वरूपा । बाह्यपक्षे तु तद्गतचित्तेत्यर्थः । सा मत्सखी बुद्धिः । तया अविद्यया । दुष्टयेति । स्वनाशहेतुत्वात् । चित्रम् आश्चर्यमयमघटितज्ञानं स्वभाव स्वरूपं यस्याः । स्वलीलाप्रदर्शनेनार्थहरत्वान्नष्ट्येति ॥ ३५ ॥ परोक्षवृत्तिं स्वर्गादिपरोक्षकाम्यैकरूपताम् । आनीता प्रापिता । तया असत्या । मत्सखी बुद्धिः । अविद्यया स्वर्गादिकाम्यतत्परा बुद्धिरासीदिति भावः । बाह्यपक्षे असत्या परोक्षवृत्तिं रहसि स्थितिम् आनीता स्व-

तस्याः पुत्रोऽतिमूढात्मा मदिराघूर्णितेक्षणः ॥ ३६ ॥
बुभुजे तां समाक्रम्य सर्वदा मत्समक्षतः ।
सा तेनाक्रान्तसर्वाङ्गी भुज्यमानानुवासरम् ॥ ३७ ॥
न मां जहौ कदाचिच्च तत्स्पृष्टा तेन चाप्यहम् ।
ततः पुत्रः समुत्पन्नो मूढस्य सदृशाकृतिः ॥ ३८ ॥

पुत्रेणाभियोजिता मत्सखी जातेति । स्वस्या अविद्यायाः पुत्रो मोहः तेनाभियोजिता । अविद्यया काम्यतत्परतायां सद्विचारप्रतिबन्धकमोहात्मकवृत्तिविशेषं प्राप्ता बुद्धिरिति भावः । तस्या अविद्यायाः मौढ्ये हेतुः मदिरेत्यादि । एतद्विशेषणम् । मोहिता मे बुद्धिः पापाचाराभवदिति द्योतनाय ॥ ३६ ॥ तां मत्सखीं बुद्धिं पापाचरणेन मोहप्रचुरा बुद्धिर्जातेत्याह— समाक्रम्येति । मत्समक्षत इति । बुद्धेश्चित्प्रकाशाधीनप्रकाशत्वादिति तात्पर्यम् । सा बुद्धिः । तेन मोहेन ॥ ३७ ॥ सा सखी मां कदाचिदपि मियसङ्गमकालेऽपि न जहौ । चित्प्रकाशाश्रयेणैव बुद्धिवृत्तीनामवभासनादिति तात्पर्यम् । यस्मान्मां न जहौ तत् तस्माद्धेतोः । तेन सखीप्रियेण मूढात्मना । स्पृष्टा जाता । घटावच्छिन्नाकाशस्यायःपिण्डतादात्म्यापन्नवह्नेर्वा वर्तुलाद्याकार इव बुद्ध्या परिच्छिन्नायाः वा तादात्म्यापन्नाया वा चितेर्मोहादिरूपतेति भावः । ततः चिरसङ्गानन्तरम् । मूढस्य मोहस्य स्वसदृशाकारः मनोरूपः पुत्रो जातः । यद्यपि मनः पूर्वमेवास्ति । तथापि वीर्यात्मना पितृदेहे स्थितपुत्र इव प्राक् सूक्ष्मरूपं मनः । बुद्धौ मोहसम्बन्धानन्तरमेव विकल्पाद्याधिक्यात् पितुः प्रसूतः पुत्र इव मनः पुष्टमासीदिति तात्पर्यम् ।

तरुणः सोऽभवत्तूर्णमतिचञ्चलसंस्थितिः ।
पितुर्मौढ्येन संयुक्तः पितामह्या गुणेन च ॥ ३९ ॥
अनेकचित्रनिर्माणसामर्थ्येन समावृतः ।
पितामह्या शून्यनाम्न्या पित्रा मूढाभिधेन च ॥४०॥
अस्थिराह्वः शिक्षितोऽभून् स्वयं घातिविशारदः ।
गतिमप्रतिबद्धां वै शीघ्राच्छीघ्रां समासदत् ॥ ४१ ॥
एवं मम सखी स्वच्छस्वभावा जन्मतः सती ।
असतीसङ्गतोऽत्यन्तं मालिन्यं समुपागता ॥ ४२ ॥
सख्या प्रियेण पुत्रेणासत्स्वभावयुतेन सा ।

असत्स्वरूपत्वेन सदृशाकृतिर्ज्ञेया ॥ ३८ ॥ तरुणो व्यवहारक्षमः । पितुर्मोहस्य मौढ्येन जडत्वगुणेन । पितामह्या अविद्याया अनेकनिर्माणे उपादानं स्वातिरिक्तमनपेक्ष्य यत् सामर्थ्यं तेन गुणेन च समावृतः ॥ ३९ ॥ एतेषां नामकथनपूर्वकं मनसो गुणानाह—पितामह्या इति । मनसः पितामही अविद्या । विचारे कृते तत्स्वरूपविलयाच्छून्यनाम्नी सा । पिता मोहः । मूढताप्रयोजक इति मूढाभिधः सः । आभ्यामस्थिराह्वः शिक्षितोऽभूदिति सम्बन्धः ॥ ४० ॥ पितृशिक्षया मूढतां प्राप्तः पितामहीशिक्षया विचित्रनिर्माणसामर्थ्यं प्राप्तः । स्वयमतिचतुरोऽप्रतिबद्धां गतिं प्राप्तवान् । शीघ्राच्छीघ्राम् अतिशीघ्रामित्यर्थः । एवं बुद्धेर्मोहवशान्मनः प्ररूढं सदतिचञ्चलत्वात् क्वचिदस्थिरं अनन्तविचित्रकल्पनापरं मूढत्वाद्विचारविमुखञ्चासीदिति श्लिष्टग्रन्थतात्पर्यम् ॥ ४१ ॥ एवमुक्तप्रकारेण । मम सखी बुद्धिः । असतीसङ्गतः अविद्यासङ्गेन । अत्यन्तमालिन्यं सत्त्व-

चिरसङ्गात्तेषु दृढानुरागेण समायुता ॥ ४३ ॥
जहौ मय्यनुरागन्तु सर्वथा क्रमतः सखी ।
अहं स्वभावसरला ह्यतुं तत्सङ्गमञ्जसा ॥ ४४ ॥
अनीशा तत्परैवासं सर्वथा तामनुव्रता ।
अथ तस्याः प्रियो मूढो भुञ्जानस्तां तु सर्वदा ॥४५॥
प्रसह्य मां समाक्रान्तुमुद्युक्तः सर्वथाभवत् ।

स्वभावावरकं तामसं मोहं समुपागता । सख्या अविद्यया । असत्स्वभावेन प्रियेण मोहेन पुत्रेण मनसा च । दृढसङ्गात् सदा तद्रूपेण परिणतत्वात् । बुद्धिः स्वीयं सत्त्वरूपं परित्यज्य मोहात्मना मनःकल्पितवस्तुसौन्दर्यादिव्यवसायात्मना च सदा स्थितेति भावः ॥ ४३ ॥ जहाविति । कालक्रमतः मूढादिषु दृढानुरागान्मय्यनुरागं प्रीतिं जहौ । परिच्छिन्नाचितिरूपकर्तृभोक्त्रात्मकजीवस्वरूपविचारोऽपि बुद्धेर्नासीदिति तात्पर्यम् । नन्वेवं सति त्वयापि तदानुरागस्त्यक्तः स्यादिति चेन्नेत्याह—अहमिति । स्वभावतः सरला । निसर्गऋजुचित्तेत्यर्थः । कुटिलानां हि सनिमित्ता प्रीतिः । सरलानामप्रीत्याद्यनिमित्तैव प्रीतिरिति तात्पर्यम् ॥४४॥ मत्प्रीतेरनिमित्तत्वात् प्रीतिं त्युक्तमनीशा अतएव तत्परा सती सर्वथा तामनुव्रता । तत्समानशीलाऽभवमित्यर्थः । मम चिन्मात्ररूपत्वात् प्रतिबिम्बभूतैर्बुद्धिधर्मैर्योगाद बुद्ध्यनुकारितं भासेति भावः । अथ एवं बुद्ध्यनुकारप्राप्त्यनन्तरम् ॥ ४५ ॥ मत्प्रियामनुगतेयमिति मत्वा मामपि हठेन भोगायाक्रान्तुं स मूढ उद्युक्तोऽभवत् । एवं जातेऽपि स्वभावशुद्धा अहं न तद्वशं गता । बुद्धेर्विषयवासना-

नाहं स्वभावसंशुद्धा वस्तुतस्तद्वशं गता ॥ ४६ ॥
तथापि लोके मेऽत्यन्तं परीवादो महानभूत् ।
मूढेन सर्वथेयं च भुज्यते इति सर्वतः ॥ ४७ ॥
अस्थिराख्यं स्वपुत्रं सा मयि न्यस्य सखी मम ।
प्रियेण संपरिष्वक्ता सर्वथा तत्पराभवत् ॥ ४८ ॥
अथास्थिरो मया सम्यग् लालितः पोषितस्ततः ।
प्रौढस्त्रियं पितामह्या अनुमत्योपसङ्गतः ॥ ४९ ॥
सा प्रिया तस्य चपलाभिधाना हि प्रतिक्षणम् ।
प्रियस्य सम्मतं रूपं भिन्नं भिन्नं मनोहरम् ॥ ५० ॥
गृहीत्वाश्चर्यजननं प्रियमेवं स्वके वशे ।
चक्रे सात्यन्तनिपुणा स्वनैपुण्यवशात् खलु ॥ ५१ ॥

निबिडत्वेऽपि न जीवतादात्म्यमपगच्छति । एवं बुद्धितादात्म्याप-न्नचितेर्बुद्धिवृत्तिरूपमोहसम्पर्काभासेऽपि दर्पणस्य दर्पणप्रतिबि-म्बन्यायेन न वस्तुतो मोहसम्पर्क इति भावः ॥ ४६ ॥ परीवादो ऽपवादः । परीवादस्वरूपमेवाह—मूढेनेति । सर्वतः सर्वत्र । अवि-वेकिनो बुद्धिधर्मानात्मन्यारोपयन्तीति तात्पर्यम् ॥ ४७ ॥ सा बुद्धिः सखी । तत्परा मूढपरा । मनःकल्पितमपि निश्चेतु-मसमर्था बुद्धिर्मोहैकरूपाऽभवदिति भावः ॥ ४८ ॥ अथ मयि पुत्रन्यासानन्तरम् । पितामह्याः मूढमातुः अविद्याया इति यावत् । स्त्रियम् कल्पनाम् । बुद्धेरतिमोहात्मताप्राप्त्यन-न्तरं चित्तादात्म्यापन्नं मनः कल्पनायां समर्थं सत् कल्पनैकपर-मभवदित्याशयः । कल्पनेऽविद्यानुकूलेति तदनुमतिर्ज्ञेया ॥ ४९ ॥ कल्पनायाश्चपलेति नाम । प्रियस्य मनसः ॥ ५० ॥ स्वनै-

अस्थिरोऽपि क्षणेनैव स्वसंख्यशतयोजनम् ।
प्रयात्यायाति च सदा न श्रान्तिमुपगच्छति ॥ ५२ ॥
समीहते यत्र गन्तुमस्थिरश्च यदा यदा ।
तस्येष्टं स्वस्वरूपन्तु कृत्वा सा चपलापि हि ॥ ५३ ॥
तत्र तत्र स्थिता भूत्वा रमयत्येव स्वं प्रियम् ।
एवं सा चपला सम्यगस्थिरेण युता सती ॥ ५४ ॥
सुषुवे पञ्चतनयान् मातापितृपरायणान् ।
ते समर्थाः पञ्चविधा मयि सख्या निवेशिताः ॥ ५५ ॥
अहं सख्यनुरक्ता तानकुर्वं बलवत्तरान् ।
अथ ते पञ्चतनयाश्चपलायाः पृथक् पृथक् ॥५६॥
चक्रुरायतनं श्रेष्ठं विचित्रमतिविस्तृतम् ।

पुण्यवशाद्वशे चक्रे । मनो विचित्रकल्पनापरं प्रतिक्षणमभवदित्याशयः ॥ ५१ ॥ अस्थिरो मनः ॥ ५२ ॥ समीहत इति । यत्र यत्र मनो गच्छति तत्र तत्र विचित्रानेकल्पनां करोत्येवेति भावः ॥ ५३ ॥ रमयत्येवेति । स्वयमेव मनोराज्यादिकमन्तःसङ्कल्प्य तत्प्रयुक्तसुखाभासं प्राप्नोतीति भावः । युता सती तनयान् सुषुवे इति योजना ॥ ५४ ॥ सुषुव इति । तनयान् ज्ञानेन्द्रियाणि । मनसो निर्विकल्पत्वे इन्द्रियवृत्त्यनुदयात् मनसा विकल्पनायां इन्द्रियप्रसृतिः इन्द्रियप्रसरस्य मनःकल्पनोपयुक्तत्वान्मातापितृपरायणानिति ज्ञेयम् । सख्या मयि निवेशिता इति चित्तादात्म्यापत्तिरुक्ता ॥ ५५ ॥ तान् पुत्रान् । बलवत्तरान् । चित्तादात्म्यप्रकर्षेण स्वतन्त्रप्रकाशतुल्यानिति भावः ॥ ५६ ॥ विचित्रं विविधं गन्धाद्यु-

पितरं स्ववशे चक्रुर्मात्रा सम्यग् विभाविताः ॥ ५७ ॥
आनयन्ति स्वायतनं पितरं तं क्षणे क्षणे ।
तत्रास्थिरो ज्येष्ठसुतायतनं विनिविश्य तु ॥ ५८ ॥
अशृणोद्विविधान् शब्दान् सुस्वरानितरानपि ।
क्वचिन्मधुरसङ्गीतं क्वचिद्वाद्यं सुमङ्गलम् ॥ ५९ ॥
ऋचो यजूंषि सामानि मन्त्रानाथर्वणानपि ।
शास्त्रागमेतिहासांश्च भूषणानाञ्च सिञ्जिनम् ॥६०॥
भृङ्गसंघस्य गीतञ्च पिकपञ्चमसुस्वरम् ।
एवं मनोहरान् शब्दान् शृण्वन पुत्रनिदेशतः ॥ ६१ ॥
प्रीतः पुत्रवशं प्रागादथ पुत्रोऽन्यथादिशत् ।
विरुद्धान् कर्णकटुकानशृणोद्भैरवान् रवान् ॥ ६२ ॥
सिंहादिगर्जितं मेघनिर्घोषमशनेस्तथा ।

चक्षुरधिस्थानम् । अतिविस्तृतम् असंख्यविषयग्रहणेऽपि तदुदरापूर्त्तेः । सर्वव्यवहारस्य तदधीनत्वात् श्रेष्ठम् आयतनं चक्षुरिति । तत्तद्गोळकाधिष्ठिता बभूवुरित्याशयः । मात्रा कल्पनया पोषिताः विभाविताः विकल्पपरं मनः सदेन्द्रियद्वारेण बहिर्मुखमभवदिति तात्पर्यम् ॥५७॥ पितुर्वशीकरणमेव विविच्य दर्शयति—आनयन्तीति । ज्येष्ठसुतः श्रोत्रेन्द्रियम् ॥ ५८ ॥ इतरान् विस्वरान् । एतदेवाह—क्वचिदिति ॥ ५९ ॥ ६० ॥ मनः श्रोत्रेन्द्रियमाविश्य श्रोत्रद्वारा तत्तच्छब्दाकारेण परिणतमिति भावः ॥ ६१ ॥ पुत्रवशं श्रोत्रे दृढनिवेशम् । अन्यथादिशदिति । मनसो बाह्यविषयग्रहणस्येन्द्रियाधीनत्वादिन्द्रियादेशनाशृणोदिति ॥ ६२ ॥ अशनिनिर्घोषविशेषणं व्र-

ब्रह्माण्डभेदनं गर्भस्रावणं सुभयङ्करम् ॥ ६३ ॥
रुदितं विप्रलपितं शोचितादिविचित्रितम् ।
एवं श्रुत्वा सुचकितश्चान्यत्राप्यशृणोत्तथा ॥ ६४ ॥
द्वितीयसुतनीतोऽथास्थिरस्तद्भवनं ययौ ।
तत्रापश्यन् मृदुस्पर्शान्यासनानि शुभानि च ॥ ६५ ॥
शयनानि च वासांसि कठिनस्पर्शकान्यपि ।
शीतस्पर्शानि वस्तूनि तथोष्णस्पर्शकानि च ॥६६॥
अनुष्णाशीतस्पर्शानि विचित्राण्यभिवीक्ष्य तु ।
हितान् दृष्ट्वा प्रमुदितो विषण्णस्त्वहितानपि ॥ ६७ ॥
अथ तृतीयतनयभवनं प्राप्य सोऽस्थिरः ।
अपश्यद्रुचिराकारान् भावान् विविधवर्णकान् ॥६८॥
रक्तान् श्वेतान् पीतनीलान् हरितान्पाटलानपि ।
धूम्रान् कडारान् कपिशान्मेचकान् कर्बुरांस्तथा ॥६९॥
स्थूलान् कृशानणून्दीर्घानायतान् वर्तुलांस्तथा ।
अर्द्धवृत्तान् दीर्घवृत्तान् सुन्दरांश्च विभीषणान् ॥७०॥
बीभत्सान् भास्वरान् रौद्राननालोकांश्च दृङ्मुषः ।
क्वचिद्धितं ततोऽन्यश्च पश्यन्तं पितरं पुनः ॥ ७१ ॥
अनयत्तुर्यतनयो भवनं स्वं विचित्रितम् ।
तत्राससाद पुष्पाणि फलान्यन्यानि च क्रमात् ॥७२॥

ह्माण्डेत्यादि ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ द्वितीयसुतस्त्वगिन्द्रियम् ॥६५॥
॥ ६६ ॥ ६७ ॥ तृतीयश्चक्षुः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ नेत्रस्य रू-
पान्यपरिमाणादिविषयत्वादाह—स्थूलानित्यादि ॥ ७० ॥
अनालोकानन्धकारान् कीदृशान् । दृङ्मुषः ॥ ७१ ॥ तुर्यो

पेयानि लेह्यचोष्याणि भक्ष्याणि रसवन्ति वै ।
सुधास्वादूनि मधुराण्यन्यान्यम्लरसानि च ॥ ७३ ॥
कटुकानि च तिक्तानि कषायाण्यपि कानिचित् ।
क्षाराणि मधुराम्लानि कट्वम्ललवणानि च ॥७४॥
कटुतिक्तानि चित्रात्मरसानि विविधान्यपि ।
आस्वादयन्नात्मजेन समेतोऽथान्तिमः सुतः ॥ ७५ ॥
निनाय पितरं स्थाने स्वीयेऽत्यन्तविचित्रिते ।
तत्रोपालभतानेकपुष्पाणि च फलानि च ॥ ७६ ॥
तृणान्यन्यान्योषधीश्च भावानन्यांश्च सर्वतः ।
सुगन्धान् पूतिगन्धांश्च मृदुगन्धोग्रगन्धकान् ॥ ७७ ॥
मोहगन्धान् ज्ञानगन्धान् मूर्छागन्धान् विचित्रितान् ।
पुत्राणां भवने चैवं प्रविशन् निविशन्नपि ॥ ७८ ॥
हितेषु रमते क्वापि विषीदत्यहिते क्वचित् ।
सदा गमागमपरः पुत्राणां भवने बभौ ॥ ७९ ॥
ते पुत्राः पितृवात्सल्यात् पितृहीना न च क्वचित् ।
स्पृशन्ति विषयांश्चित्रान् स्वल्पं वापि कदाचन ॥८०॥
अस्थिरस्तु पुत्रगृहे भुक्त्वा तान् विषयान् बहून् ।

रासनं रसानुमितं पुष्पादि ज्ञेयम् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ मधुराम्लानीत्यादि मिश्ररसः ॥ ७४ ॥ अन्तिमः घ्राणम् ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ भावान् अर्थान् तानेवाह—सुगन्धानित्यादि ॥ ७७ ॥ मोहजनको मोहगन्धः । एवमग्रेऽपि ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ते पुत्रा इति । मनो विहाय स्वातन्त्र्येणेन्द्रियाणां विषयग्रहणासामर्थ्यमिति भावः ॥ ८० ॥ मन इन्द्रियाभिनिविष्टं बाह्यवि-

मुषित्वान्यांश्च विषयान् गुप्त्या नयति स्वं पदम् ॥ ८१ ॥
पत्न्या चपलया सार्कं रहः पुत्रैर्विना स्वयम् ।
भुनक्त्यतितरां नित्यमथान्या चपला स्वसा ॥ ८२ ॥
महाशना पतिं वव्रे मनःकान्तं तमस्थिरम् ।
तस्यामतितरां सक्तो यदाभूदस्थिरोऽपि वै ॥ ८३ ॥
सदा तस्याः प्रीतये स भोगाहरणतत्परः ।
तेनानीतं बह्वपि च भक्षित्वा क्षणमात्रतः ॥ ८४ ॥
पुनर्बुभुक्षयाक्रान्ता भोगाहरणहेतवे ।
सदा प्रियं सन्दिशति सोऽप्याहर्त्तुं सदेक्षते ॥ ८५ ॥
पुत्रैः पञ्चभिरानीतं प्रियेणापि सुसंभृतम् ।
भुक्त्वा क्षणेन भूयोऽपि सा बुभुक्षाप्रपीडिता ॥ ८६ ॥
भोगाहृतौ सन्दिशति प्रियं पुत्रांश्च सर्वदा ।
ततः सा स्वल्पकालेन सुषुवे पुत्रयोर्युगम् ॥ ८७ ॥

षयमासाद्य तत्कृतसुखादिकं तत्काले एवानुभवति । कांश्चिच्च विषयान् संस्कारद्वारेणान्तर्गुप्त्याऽप्रकटरूपेण गृहीत्वा स्वपदे हृदि स्थित्वा तं विषयं स्मृत्यादिना विकल्प्य तत्सुखमनुभवतीत्याह—अस्थिर इति ॥ ८१ ॥ रहः स्वभादौ । अन्या आशा ॥ ८२ ॥ तम् अस्थिरम् । नित्यविषयभोगेनाशाप्रवृद्धेति भावः ॥ ८३ ॥ तस्यां महाशनायामत्यन्तासक्तिहेतुना तस्याः प्रीतये सदा भोगाहरणतत्परोऽभवत् ॥ ८४ ॥ दुष्पूराशाविष्टं मनः सर्वदा विषयसाधनपरमभवदिति तात्पर्यम् ॥ ८५ ॥ सपत्न्याः पुत्रैरिन्द्रियैः ॥ ८६ ॥ भोगानाम्

ज्वालामुखस्तयोर्ज्येष्ठो निन्द्यवृत्तस्तथापरः ।
सदा मातुः प्रियतमौ तौ पुत्रौ संबभुवतुः ॥ ८८ ॥
महाशनायामासक्तः संश्लिष्यति यदास्थिरः ।
तदा ज्वालामुखज्वालालीढसर्वकलेवरः ॥ ८९ ॥
अस्थिरः पीडितोऽत्यन्तं गाढमूर्छामुपैति हि ।
कदाचिन्निन्द्यवृत्तेन सङ्गतः प्रियसूनुना ॥ ९० ॥
सर्वैर्विनिन्द्यतामेति मृततुल्यो हि जायते ।
एवं यदास्थिरो जातो दुःखभोगैकतत्परः ॥ ९१ ॥
तदा सखी मे स्वभावसती पुत्रेऽस्थिराह्वये ।
अतिवात्सल्यतस्तेन सङ्गता तस्य दुःखतः ॥ ९२ ॥
दुःखभारसमाक्रान्ता निन्द्यवृत्तेन सङ्गता ।
ज्वालामुखेन च तथा पौत्रेणाश्लेषिता सती ॥ ९३ ॥
सुदग्धा निन्दिता लोकैर्मृतप्राया बभूव ह ।
तां सदानुगता चाहं लुप्तप्रायाभवं प्रिय ॥ ९४ ॥

आहृतौ आहरणविषये ॥ ८७ ॥ तयोः पुत्रयोर्मध्ये ज्येष्ठो ज्वालामुखः क्रोधः । परः निन्द्यवृत्तो लोभः । मातुराशायाः । आशाधिक्यात् क्रोधलोभयोः प्राबल्यमभवदित्याशयः ॥ ८८ ॥ यदा यदा आशापरवशस्तदा तदा क्रोधलोभकृतं महादुःखं प्राप्नोतीति तात्पर्यम् ॥ ८९ ॥ ९० ॥ लोभेन निन्द्यता ततो मृततुल्यता च स्पष्टा ॥ ९१ ॥ एवं मनसोऽतिदुःखप्राप्तौ मनोबुद्ध्योरेकात्म्याद् बुद्धेरपि दुःखप्राप्तिरित्याह—तदेति । सखी बुद्धिः । पुत्रे मनसि ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ तां सखीम् । स्वोपाधेर्बुद्धेः रजस्तमोव्याप्तत्वेन स्वरूपस्यानवभासाल्लुप्तप्रायत्वं ज्ञेयम् ।

एवं बहूनि वर्षाणि सख्या दुःखेन दुःखिता ।
अस्थिरोऽभूदस्वतन्त्रो महाशनापरिग्रहात् ॥ ९५ ॥
पुरं प्राप दशद्वारं केनचित् कर्मणा क्वचित् ।
तस्मिन्महाशनायुक्तो पुत्रैर्मात्रादिभिर्युतः ॥ ९६ ॥
न्यवसत् स सुखप्रेप्सुर्दुःखं भुञ्जन् दिवानिशम् ।
पुत्राभ्यां दग्धसर्वाङ्गो निन्दितश्चानुवासरम् ॥९७॥
इतस्ततः समाकृष्टः प्रियाभ्यां सर्वदा हि सः ।
पुत्राणां पञ्चभवनं प्रविशन् निविशन्नपि ॥ ९८ ॥
अत्यन्तं श्रान्तिमायाति न सुखं लभते क्वचित् ।
एवं पुत्रस्य दुःखेन सखी मेऽत्यन्तदुःखिता ॥ ९९ ॥
अभून्मूर्च्छितकल्पा सा एवं तत्पुर आवसत् ।
ज्वालामुखनिन्ध्यवृत्तयुता या सा महाशना ॥१००॥
शून्याख्यया पोषिता च मूढेन श्वशुरेण च ।
तथा सपत्न्या चपलाख्ययात्यन्तं समेधिता ॥१०१॥

॥ ९४ ॥ दुःखिताऽभवमिति सम्बन्धः ॥ ९५ ॥ पुरं शरीरं ब्रह्मरन्ध्रेण सह दशद्वारम् । केनचित् प्रारब्धेन कर्मणा । बाह्यपक्षे तु युद्धादिकर्मणा । क्वचित् प्रलयानन्तरं सृष्टिकाले ॥ ९६ ॥ सुखप्रेप्सुरिति । सुखस्येच्छामात्रं दुःखमेव प्राप्यते इति भावः ॥ ९७ ॥ प्रियाभ्यां विकल्पाशाभ्याम् । पुत्राणाम् इन्द्रियाणाम् ॥ ९८ ॥ पुत्रस्य मनसः । सखी बुद्धिः ॥ ९९ ॥ सात्त्विकांशापगमान्मूर्च्छितकल्पा । तत्पुरे देहे । महाशना आशा ॥ १०० ॥ शून्याख्यया

अस्थिरं स्ववशे चक्रे पतिं तत्पुरसंस्थिता ।
सखीप्रीत्या तत्र चाहमवसं तत्परा सती ॥१०२॥
सखीदुःखाद्धतप्राया सर्वेषां रक्षणोद्यता ।
यद्यहं तत्र न स्यां वै क्षणमात्रमपि प्रिय ॥१०३॥
न भवेत्तत्र चैकोऽपि मया सर्वं हि रक्षितम् ।
शून्यया शून्यतां प्राप्ता मूढेन मूढतामपि ॥१०४॥
अस्थिरेणास्थिरत्वञ्च चापल्यं चपलायुता ।
ज्वालामुखाउज्ज्वलत्वञ्च निन्द्यवृत्तात्तदात्मताम् ॥१०५॥
सखीसंयोगतश्चैवमभवन्तत्तदाकृतिः ।
सखीं यदि विमुञ्चामि सा नश्येत् क्षणमात्रतः॥१०६॥
मां सङ्गतेन तेषां वै समाहुर्व्यभिचारिणीम् ।
जना मूढा सर्व एव कुशला निर्मलां विदुः ॥१०७॥

भर्तुः पितामह्या अविद्यया ॥ १०१ ॥ अविद्यामोहकल्पनाभिः प्ररूढया आशया मनः समाक्रान्तमित्येतदाह—अस्थिरामिति सखीति । बुद्धितादात्म्यापन्नायाश्रितो बुद्ध्यनुकृतिर्नियतैवेति भावः ॥ १०२ ॥ यद्यहमिति । दर्पणं विना प्रतिबिम्बवत् अधिष्ठानमन्तरा न किञ्चिदारोपितं भवेदिति भावः ॥ १०३ ॥ सर्वाधिष्ठानत्वात् स्वस्य सर्वानुकृतिमाह—शून्ययेत्यादि । शून्यया युता ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ मम चिद्रूपाया अनेकरूपता बुद्धितादात्म्यादेवेत्याह—सखीसंयोगत इति । सखीमिति । अहं बुद्धेरप्यधिष्ठानमिति मां विना बुद्धिरपि न भवेदित्याशयः ॥ १०६ ॥ तेषां बुद्ध्यादीनां सङ्गतेन सहभावेन मां शुद्धामपि व्यभिचारिणीमाहुः सर्वे जनाः । अतएव ते

महासती मे जननी विशुद्धा निर्मलाकृतिः ।
आकाशादपि विस्तीर्णा सूक्ष्मा च परमाणुतः ॥१०८॥
सर्वज्ञानाप्यकिञ्चिज्ज्ञा सर्वकर्त्र्यपि निष्क्रिया ।
सर्वाश्रयाप्यनाधारा सर्वाधाराप्यनाश्रिता ॥१०९॥
सर्वरूपाप्यरूपा सा सर्वयुक्ताप्यसंयुता ।

मूढाः । शुद्धाखण्डचिद्रूपमप्यात्मानं क्षणिकदृश्याकारानुकारमात्रेण क्षणिकमाहुर्बौद्धादय इति तात्पर्यम् । कुशलाः सूक्ष्मधियस्तु स्मृत्यनुसन्धानादिमूलसर्वव्यवहारानुपपत्त्या तन्मतमुपेक्ष्य निर्मलां कालदेशादिपरिच्छेदमलनिर्गतां मां विदुः ॥ १०७ ॥ ननु कथं ते दुष्टसङ्गताया निर्मलत्वमिति चेन्मातुः सकाशात् मासमहामन्त्रमाहात्म्यादिति वक्तुमादौ मातरं स्तौति—महासतीत्यादि । बाह्यपक्षे महासती महापतिव्रता । अतएव शुद्धा । मानसदोषरहिता निर्मलाकृतिः शरीरदोषरहिता च । आकाशादपि विस्तीर्णा या सा । परमाणुतः सूक्ष्मबुद्ध्याद्युपेतत्वात् सूक्ष्मा । आन्तरपक्षेऽनवच्छिन्नसत्तारूपेति महासती । विशुद्धा शुद्धचिदेकरूपत्वादेकरसेत्यर्थः । निर्मलाकृतिः अज्ञानादिस्वरूपावरकमलानाक्रान्ता । कारणत्वेन भासकत्वेन च व्यापकत्वादाकाशादपि विस्तीर्णा । परमाणोरप्यन्तरनुस्यूतत्वाद्दुर्ज्ञेयत्वाच्च परमाणुतः सूक्ष्मा ॥ १०८ ॥ बाह्यपक्षे स्वभावतः सर्वज्ञानापि तत्प्रयुक्ताभिमानाभावादकिञ्चिज्ज्ञेव तिष्ठतीति । एवमग्रेऽपि । सर्वेषां पोषकत्वेनाश्रया । सर्वकलानामाधारापि । आन्तरपक्षे तु सर्वज्ञत्वादिकं दृश्यकृतमिति स्वतः किञ्चिज्ज्ञत्वादिकम् । सर्वत्र भासमानत्वात्

सर्वत्र भासमानापि न ज्ञेया केनचित् क्वचित् ॥११०॥
महानन्दाप्यनानन्दा मातापितृविवर्जिता ।
मादृश्यस्तनयास्तस्याः सन्ति संख्याविवर्जिताः॥१११॥
यथा तरङ्गा जलधेरसंख्यः सोदरीगणः ।
सर्वास्ता मत्समाचारा राजपुत्र भवन्ति वै ॥११२॥
महामन्त्रवर्ती चाहं सर्वैरेतैः सखीगणैः ।

सर्वाधारा ॥ १०९ ॥ बाह्यपक्षे सर्वरूपा । सर्वावयवसौन्दर्यवत् सर्वैर्धनधान्यादिभिर्युक्ता । सर्वत्र कारुण्यसौशील्यादिस्त्रीगुणैर्भासमाना प्रसिद्धापि क्वचित् केनाचिन्न ज्ञेया सदान्तःपुरस्थत्वात् । आन्तरपक्षे तु सर्वप्रतिबिम्बरूपस्यापि दर्पणस्य यथा प्रतिबिम्बरूपराहित्यमेवं नेयम् । सर्वत्र प्रतिबिम्बांशे भासमानोऽपि दर्पणो न केनचित् प्रतिबिम्बव्यतिरेकेण ज्ञायते, एवं भावेषु सर्वत्र भासमाना चितिर्भावव्यतिरेकेण न ज्ञायते ॥ ११० ॥ बाह्यपक्षे महानानन्दो विभवनिमित्तो यस्याः । एवंविधापि आनन्दनिमित्तहर्षानुत्सेकादन्यैरलक्ष्यमाणानन्दत्वादनानन्दा । मातापितरौ वर्जितौ यया । महासतीत्वेन पतिपरायणत्वात्त्यक्तमातापितृस्नेहेति तात्पर्यम् । आन्तरपक्षे महानन्दरूपापि स्वरूपातिरिक्तानन्दायोगादनानन्दा । नित्यत्वान्मातापितृवर्जिता । संख्याविवर्जिता असंख्याः ॥ १११ ॥ यथा तरङ्गा असंख्यास्तथा मे असंख्यः सोदरीगणः । एतद्दृष्टान्तेन वस्तुतः जनन्यव्यतिरिक्तत्वं कन्यानामुक्तं ज्ञेयम् । समाचाराः सखीकुटुम्बपरायणाः ॥ ११२ ॥ एवं दुष्टैः सङ्गता तत्पराप्यहं तेषां दो-

सङ्गता तत्परा चापि मातृतुल्या स्वरूपतः ॥११३॥
अस्मिन् पुरे सखीपुत्रो यदा श्रान्तो भवत्यलम् ।
तदा मातुः समुत्सङ्गेऽस्थिरः शेते सुनिर्भरम् ॥११४॥
अस्थिरस्तु यदा सुप्तस्तदा तस्य सुतादयः ।
स्वापं समधिगच्छन्ति नान्यो जागर्ति कश्चन ॥११५॥
तदा तद्रक्षति पुरमस्थिरस्य प्रियः सखा ।
प्रचाराख्यः प्रतिचरन् पूर्वद्वारयुगे मुहुः ॥११६॥
अस्थिरस्यापि या माता सखी मे तनयेन सा ।
तस्याः सखी च या श्वश्रूरसती या स्वभावतः ॥११७॥

पैरस्पृष्टा । कुत एवमिति चेदेवंविधमेव मन्त्रसामर्थ्यं ममास्तीत्याह—महामन्त्रेति । आन्तरपक्षे तु महामन्त्रो मायाशक्तिः तयाऽहमघटितमपि शुद्धस्वरूपे संसारावभासनं सम्पादयामीति तात्पर्यम् ॥ ११३ ॥ एवं प्रसङ्गात् स्ववृत्तमभिधाय पुनः सखीपुत्रादिवृत्तं निरूपयति—अस्मिन्निति । महाध्यानानिमित्तं विषयाहरणादिना यदा श्रान्तस्तदा शेते । आन्तरपक्षे तु परिपक्वकर्मणां भोगेन क्षयादन्येषामपरिपाकान्मध्ये मातुर्बुद्धेरुत्सङ्गे मनः शेते लयं प्राप्नोति ॥ ११४ सुताः इन्द्रियाणि क्रोधलोभौ च । आदिपदेन पत्नी माता च । आन्तरपक्षे तु मनसि विलीने इन्द्रियादि सर्वं विलीनमिति तात्पर्यम् ॥ ११५ ॥ तदा सर्वस्वापकाले सुषुप्तौ । प्रचारः प्राणः । मनःप्राणयोः अन्यतररोधे द्वयोः रोधसम्भवात् प्रियत्वं सखीत्वं प्राणस्य । पूर्वद्वारयुगं नासापुटद्वयम् ॥ मे सखी अस्थिरमाता या सा तनयेन । तनयादिना सह यदा सुप्ता तदेति शेषः । तस्याः अस्थिरमातुः

सा समाच्छाद्य तान् सर्वान् पुत्रेण सह रक्षति ।
एवं सर्वेषु सुप्तेषु प्राप्य स्वां मातरं तदा ॥११८॥
आनन्दिताहं भवामि मात्राश्लिष्टा चिरं ननु ।
पुनस्तानुत्थितान् शीघ्रमनुसंयामि चान्वहम् ॥११९॥
अस्थिरस्य सखा योऽयं प्रचाराख्यो महाबलः ।
स सर्वानस्थिरमुखान् पोषयत्यनुवासरम् ॥१२०॥
स एको बहुधा भूत्वा पुरश्च पुरवासिनः ।
व्याप्य रक्षत्यनुदिनं सर्वान् संश्लेषयत्यपि ॥१२१॥
तं विना ते हि विश्लिष्टा नष्टाः स्युरपि सर्वथा ।
सूत्रेण हीना मणयो मालाबद्धा यथा पृथक् ॥१२२॥

या सखी श्वश्रूश्च शून्यनाम्नीअविद्या ॥ ११७ ॥ सर्वान् अस्थिरादीन् सुप्तान् । पुत्रेण मूढाख्येन सह रक्षति । आन्तरपक्षे मोहात्मिकया अविद्यया सर्वमावृतं भवतीति तात्पर्यम् ॥११८॥ आन्तरपक्षे सुषुप्तौ परिच्छेदकोपाधिलयात् पूर्णरूपतासम्पत्त्या आनन्दिता आनन्दरूपा भवामीति तात्पर्यम् । अनुसंयामि तत्तत्तादात्म्यं प्राप्नोमीत्यर्थः ॥११९॥ प्रचाराख्यः प्राणः । अस्थिरमुखान् मनःश्रोत्रादीन् । पोषयतीति । प्राणसमेधितजठराग्निपाचितान्नरसमूलकसामर्थ्यवत्त्वान्मनःप्रभृतीनामिति भावः ॥ १२० ॥ सः प्राणः । बहुधा प्राणादिवृत्तिभेदेन संश्लेषयति । स्वस्वविषयैः संयोजयति ॥ १२१ ॥ मनःप्रभृतिषु क्रियाशक्तिरूपेणायमेव प्रोत इत्याह—दृष्टान्तेन । तं विनेति । विश्लिष्टाः विषयसम्बन्धाः । नष्टाः कार्याक्षमत्वेन नष्टप्रायाः । मालाकारतया बद्धाः मणयः । तेषां पृथग्भू-

स एव माञ्च सङ्क्रम्य सर्वैः संयोजयत् पुरम्।
मया संजीवितोऽत्यन्तं सूत्रधारो हि तत्पुरे ॥१२३॥
जीर्णे तु तत्पुरे चान्यत् पुरं तान्नयति द्रुतम्।
एवं प्रचारं संश्रित्य पुराणामधिपोऽभवत् ॥ १२४॥
बहूनामस्थिरो नूनं विचित्राणां क्रमेण वै।
सतीपुत्रोऽप्यस्थिरः स संश्रितोऽपि महाबलम् ॥१२५॥
मया च भावितोऽत्यन्तं सर्वथा दुःखभागभूत्।
चपलामहाशनाभ्यां पत्नीभ्यां सुसमागमत् ॥१२६॥
ज्वालामुखानन्यवृत्ताभयपुत्रयुगेन च।
अन्यैः पुत्रैः पञ्चभिः स सर्वत्राभिविकर्षितः ॥१२७॥

तानां मालाकारता यथा नश्यतीति भावः ॥ १२२ ॥ मां सङ्क्रम्य मत्तादात्म्यं प्राप्य। सर्वैर्मां संयोजयति। अन्तःकरणादीनां चित्तादात्म्यं प्राणद्वारकमेवेति-तात्पर्यम्। एतच्चाग्रे भविष्यति। सूत्रधार इति। यथा सूत्रधारो नाट्यप्रवर्त्तकः। एवं प्राण एव मनःप्रभृतिव्यापारप्रवर्त्तकः ॥ १२३ ॥ तत्पुरे। शरीरे। तान् बुद्ध्यादीन्। नयतीति। उत्क्रमणकाले बुद्ध्यादीनां प्राणं लयात् प्राणो नयतीति भावः। अधिपः अस्थिराधिपत्योऽभवत् ॥ १२४ ॥ बहूनां पुराणामिति पूर्वेण सम्बन्धः। महाबलं प्राणम् ॥ १२५ ॥ त्वया महामन्त्रवत्या भावितस्य महाबलसंश्रयस्य सतीपुत्रस्यापि दुःखत्वन्तु कुत इति चेत् पत्न्याद्यसत्समागमादित्याह—चपलेत्यादि ॥ १२६ ॥ अभिविकर्षित इति। विकल्पेन आशादयः तत इन्द्रियार्थेषु प्रवृत्तिः तन्निमित्तः क्रोधलोभोदयः तेन दुःखभागभूदित्याशयः ॥१२७॥

मन्मातरं परिष्वज्य मुहुर्मुहुरकल्मषा ॥ १४० ॥
आनन्दार्णवनिर्मग्नस्वभावाऽभवदञ्जसा ।
एवं त्वमपि दुर्वृत्तं निगृह्य सखिसम्भवम् ॥ १४१ ॥
प्राप्य स्वमातरं नाथ सुखं नित्यं समाप्नुहि ।
एतत्ते कथितं नाथ स्वानुभूतं सुखास्पदम् ॥ १४२ ॥
इति श्रीत्रिपुरारहस्ये ज्ञानखण्डे हेमचूडोपाख्याने
बन्धाख्यायिका पञ्चमोऽध्यायः ॥

प्राप्येति । प्राप्य सङ्केतेति पूर्वश्रवणेन परोक्षज्ञानमुक्तम् । इदानीं मननिदिध्यासनाभ्यां समपरोक्षमिति वा विवेकः । मन्मातृपुरं । अनवच्छिन्नशुद्धचिदात्मना उद्भूतमिति ज्ञानोत्तरक्षणे । मुहुर्मुहुर्मन्मातरं परिष्वज्येति जीवन्मुक्तिदशोक्ता ज्ञेया । मुहुर्मुहुरिति बुद्धेर्मध्ये मध्ये द्वैताभासरूपतोक्ता । अतएवाह । अकल्मषेति । दग्धपटाकारस्थद्वैताभासस्य न पूर्ववत् संसारमूलवासनात्मककल्मषाधायकत्वमिति भावः । एतदेवोक्तं । हत्वापि स इमान् लोकान् न हन्ति न निबध्यते इति ॥ १४० ॥ ननु संसारमूलवासनाभावेऽपि दृष्टदुःखं स्यादित्याशङ्क्याह । आनन्देति । वासनाहेतोरभिमानस्यैव दुःखहेतुत्वादिति तात्पर्यम् । अभवदिति प्रथमपुरुषेण बुद्धेरेवंविधमोक्षो न ममेत्युक्तं भवति । सखिसम्भवं मनः ॥ १४१ ॥ प्राप्येति । बुद्ध्या महापरिच्छिन्नचिदेकरूपतां प्राप्येत्यर्थः ॥ १४२ ॥

इति श्रीत्रिपुरारहस्ये ज्ञानखण्डे व्याख्यायां तात्पर्यदीपिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

एवं प्रियावचः श्रुत्वा हेमचूडोऽतिविस्मितः ।
हसन् पप्रच्छ तां कान्तामविद्वान् विदुषीं तदा ॥ १ ॥
प्रिये प्रोक्तं यदेतत्ते खचित्रमिव भाति मे ।
निरालम्बं जानाम्येतदशोषतः ॥ २ ॥
नूनं तदप्सरोभूता ऋषिणा वर्द्धिता वने ।
संसृष्टयौवनाथापि न तारुण्यमलङ्कृता ॥ ३ ॥
वक्ष्यस्यनेकसाहस्रवर्षाणामिव संस्थितिम् ।
भूतप्रशस्तोक्तिसदृशवचसा तेऽतिमात्रतः ॥ ४ ॥
असन्दर्भेण किमहं विबुध्यामि यथार्थतः ।
वद ते सा सखी क्वास्ते कश्च सखि पुत्रकः ॥ ५ ॥
पुराणि तानि वा कुत्र संस्थितानि तदीरय ।
अस्तु किं तेन मूलेन वद मे क च सा सखी ॥ ६ ॥
सखीं न प्राप्तवान् मातुरहं तत प्रतिचारय ।

अत्राध्याये चेतिपद्यैः श्रद्धाश्रेयः सुसाधनम् ।
कुतर्कस्यानर्थलाभ इति सम्यङ्क निरूप्यते ॥ १ ॥

खचित्रमिव । असम्भावितमिवेत्यर्थः । निरालम्बं निर्विषयं ॥ २ ॥ कुत इति चेदाह । नूनमिति । अलं । असन्तं ॥ ३ ॥ अतिमात्रतोऽतिमात्रेण बहुलेन वचसा ॥ ४ ॥ कुतो मद्वचस्यसन्दर्भतेति चेदाह । वदेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ अहं मात्रा दत्तां सखीं न प्राप्तवानस्मि । मे आर्या माता अवरोधेऽन्तःपुरेऽस्ति

आर्यास्ति मेऽवरोधे स्वे पितुर्मेऽन्या नहि प्रिया ॥ ७ ॥
सा वा सखी मे कुत्रास्ते तत्पुत्रो वा वद द्रुतम् ।
मन्येऽहं ते वचो लोके वन्ध्यापुत्रसमाश्रयम् ॥ ८ ॥
यथाह कश्चिन्नटिको विदूषकवचोविधौ ।
वन्ध्यापुत्रः समारूढः प्रतिबिम्बमहारथम् ॥ ९ ॥
शुक्त्यारोपितहैरण्यभूषणैर्भूषिताङ्गकः ।
आयुधैर्नरशृङ्गोत्थैर्युद्ध्वा गगनकानने ॥ १० ॥
हत्वा भविष्यद्राजानं जित्वा गन्धर्वपत्तनम् ।
मरीचिस्रोतसि स्वाम्रकामिनीभिर्हि खेलति ॥ ११ ॥
तथा तव वचो मन्ये सर्वथाऽसङ्गतं ननु ॥
श्रुत्वैवं प्रियवाक्यं सा चतुरा प्राह तं पुनः ॥ १२ ॥
नाथ प्रोक्तं मया यत्ते तत्र कथं स्यादपार्थकम् ।
न मादृशानां वचनं निरालम्बं क्वचिद्भवेत् ॥ १३ ॥
मृषा हि तपसां हन्त्री सत्यशीलेषु सा कुतः ।
तपस्विनां कुले कस्माच्छ्वित्रे सौन्दर्यवद्भवेत् ॥ १४ ॥

तां विचारय पृच्छ । अन्यापि माता मे नास्ति यथा सखीद्वास्था स्यादित्याह । पितुरिति ॥७॥ लोके प्रसिद्धं वन्ध्यापुत्रसमाश्रयं वच इव ते वचः ॥ ८ ॥ तदेवाह । यथेति । नटिको नटः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ तथा । प्रोक्तविदूषकवाक्यवत् । असङ्गतं ॥ १२ १३ ॥ कुतस्ते वचो मृषा नेति चेदाह । मृषेति । तपस्विनां मध्ये विशेषतः सत्यशीलेष्वस्मासु सा असम्भाव्यैवेति सदृष्टान्तमाह । तपस्विनामिति ॥ १४ ॥

यो योयजति जिज्ञासुमन्यार्थैं नश्यसत्यतः ।
तस्य नोर्द्धं न चाधस्ताल्लोकेऽस्ति सुखसाधनम् ॥१५॥
शृणु राजसुतोर्क्कि मे लोके तैमिरिकः कचित् ।
समदृष्टिं नैति शीघ्रमञ्जनानां वचोगणैः ॥ १६ ॥
असत्यमेव जानाति हितप्रोक्तं च मूढधीः ॥
तत्त्वं प्रियाहं जिज्ञासुमसत्यैर्योजयामि किम् ॥ १७ ॥
अप्यसत्यं मयोक्तं यत्तद्विमर्शय सिद्धया ।
लोके हि कुशलो मर्त्यः सर्वेऽव्यवहृतौ ननु ॥ १८ ॥
परीक्ष्यैकांशतः सर्वामभिजानाति संस्थितिम् ।
निदर्शनं प्रदास्यामि तुभ्यमत्र समीक्षया ॥ १९ ॥

जिज्ञासुविषये असत्येन वचसा पुण्यलोकनाश इत्याह । च इति । अन्यार्थेन अपार्थवचसा असत्यात् न लोकः ॥ १५ ॥ मदुक्तं सकृच्छ्रवणमात्रेण त्वया मूढेन ज्ञातुमशक्यमित्याशयेनाह । शृण्विति ॥ १६ ॥ हितेन प्रियेण प्रोक्तमपि मूढधीरसत्यमिति जानाति । तत् । तस्मात् । त्वयैवं यद्विज्ञातं तदनुचितमेव । यदहं तपस्विनी सत्यशीला तव प्रिया च भूत्वा जिज्ञासुः असत्यैर्योजयामि किं । नियोजयाम्येवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ननु असत्यं साहसं क्रौर्यं स्त्रीणां सहजसम्भवमिति चेत्त्वं कुशलोऽभिज्ञातुमत एतत् परीक्षस्वेत्याह—अपीति । सद्धिया । सूक्ष्मतर्कयुक्तबुद्ध्या । नन्वहं कुशलोऽप्यतीतार्थं त्वद्वचनं कथं परीक्षिष्यामीति चेदाह । लोक इति ॥ १८ ॥ लोके सत्यशीलसंस्थितिं एकांशतः क्वचिद्व्यवहारे परीक्ष्यैव जानाति । अतो मया प्रागुक्तं यत्तत्त्वया सत्येत्वनानुभूतमिति दर्शनं प्रदा-

यः पुरा विषयः सर्वो बभूवाभीष्टसाधनम् ।
धिरान्मद्वचनात् सोऽद्य कुतो न सुखसाधनम् ॥२०॥
स एवाद्य साधयति सुखमन्येषु वै कुतः ।
एतन्निदर्शनेनैव स्वमतं वेत्तुमर्हसि ॥ २१ ॥
शृणु राजन् यद्ब्रवीम्यृज्व्या निर्मलया धिया ।
अनाश्वासो रिपुर्लोको भवेदाप्तोक्तिषु स्थिरः ॥२२॥
श्रद्धा माता प्रपन्नं सं वत्सलेव सुतं सदा ।
रक्षति प्रौढभीतिभ्यः सर्वथा नात्र संशयः ॥ २३ ॥
आप्तेष्वश्रद्धितं मूढं जहाति श्रीः सुखं यशः ।
स भवेत् सर्वतो हीनो यः श्रद्धारहितो नरः ॥ २४ ॥
श्रद्धा हि जगतां धात्री श्रद्धा सर्वस्य जीवनम् ।
अश्रद्धो मातृविषये बालो जीवेत् कथं वद ॥ २५ ॥

स्यामि अनुभूतं स्मारयामि । अत्र मद्वचनपरीक्षायां ॥ १९ ॥ य इति । यो विषयः पुरा सुखसाधनतया गृहीतः सोद्य मद्वच सान्यथैवानुभूयते । एवं प्रागुक्तस्य सत्यत्वादिदमपि सत्यं भवेदेवेति जानीहीति भावः ॥ २० ॥ ननु कालभेदान्न स विषयः सुखसाधनं मत्तो नैतत्त्वद्वचनकृतमिति चेदाह स एवेति । एतन्निदर्शनेनमदुक्तानुभवेन । स्वमतं । मदुक्तमसत्यमिति निश्चयं । प्रमाणमप्रमाणं वेति वेत्तुं ॥ २१ ॥ मद्वचने श्रद्धस्वेति वाक्यहेतु श्रद्धां स्तौति । शृण्वित्यादि । ऋज्व्या कुतर्करहितया । अतएव निर्मलया । श्रुत इति शेषः । अनाश्वासः अश्रद्धा ॥ २२ ॥ २३ अतएव सर्वतो हीनो भवेत् ॥ २४ ॥ अश्रद्ध इति माता मे हीनमेव कुर्यादिति श्रद्धाभावे तद्दत्ताहारादेः त्याज्यत्वेन बालो न जीविष्यतीति भावः ॥ २५ ॥

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAVANA TEXTS:

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

No. 1—The Kiraṇāvalī Bhāskara, a Commentary on Udayana's Kiraṇāvalī, Dravya section, by Padmanābha Miśra.
Edited with Introduction and Index by Gopināth Kavirāj, M.A.

No. 2—The Advaita Chintāmaṇi, by Raṅgoji Bhaṭṭa, Ed. with Introduction etc. by Nārāyaṇa S'āstrī Khiste Sāhityāchārya.

No. 3—The Vedānta Kalpalatikā, by Madhusūdana Sarasvatī.
Ed. with Introduction etc. by Rāmājñā Pāṇḍeya Vyākaraṇāchārya.

No. 4—The Kusumāñjali Bodhanī, a Commentary on Udayana's Theistic Tract, Nyāya Kusumāñjali, by Varadarāja.
Ed. with Introduction etc. by Gopinath Kaviraj, M. A.

No. 5—The Rasasāra, a Commentary on Udayana's Kiraṇāvalī, Guṇa Section, by Bhaṭṭa Vādīndra.
Ed. with Introduction etc. by Gopīnath Kaviraj, M. A.

No. 6 (Part I)–The Bhavanā Viveka by Maṇḍana Miśra, with a Commentary by Bhaṭṭa Umbeka.
Ed. with Introduction etc. by Mm. Gaṅgānātha Jhā, M.A., D. Litt.

No. 6 (Part II)—Ditto Ditto

No. 7 (Part I)–Yoginīhṛdaya dīpikā, by Amṛtānanda Nātha, being a Commentary on Yoginīhṛdaya, a part of Vāmakeśvara Tantra.
Ed. with Introduction etc. by Gopīnath Kaviraj, M.A

No. 7- (Part II) Ditto Ditto

No. 8—The Kāvyaḍākinī, by Gaṅgānanda Kavīndra.
Ed. with Introduction etc. by Jagannātha S'āstrī Hoshing Sāhityopādhyāya.

No. 9 (Part I)–The Bhakti Chandrikā, a Commentary on S'āṇḍilya's Bhaktisūtras, by Nārāyaṇa Tīrtha.
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M.A.

No. 10(PartI)–The Siddhāntaratna, by Baladeva Vidyābhūṣaṇa.
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M. A.

No. 11–The S'rī Vidyā Ratna Sūtras, by Gauḍapāda, with a Commentary by S'aṅkarāraṇya.
Ed. with Introduction etc. by Nārāyaṇa S'āstrī Khiste Sāhityāchārya.

No. 12–The Rasapradīpa, by Prabhākara Bhaṭṭa.
Ed. with Introduction etc. by Nārāyaṇa S'astrī Khiste Sāhityāchārya.

No. 13–The Siddhasiddhānta Saṅgraha, by Balabhadra.
Ed. with Introduction by Gopinath Kaviraj, M. A.

No. 14–The Triveṇikā, by Āśādhara Bhaṭṭa.
Ed. with Introduction by Baṭukanātha S'armā Sāhityopādhyāya, M. A. and Jaganātha S'āstrī Hoshing Sāhityopādhyāya.

No. 15 (Part 1)–The Tripurārahasya.
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M.A.

No. 16–The Kāvya Vilāsa, by Chirañjīva Bhaṭṭāchārya.
Ed. with Introduction etc. by Baṭukanātha S'armā Sāhityopādhyāya, M.A. and Jagannātha S'āstrī Hoshing Sāhityopādhyāya.

No. 17–The Nyāya Kalikā, by Bhaṭṭa Jayanta.
Ed. with Introduction by Mm. Gaṅgānātha Jhā, M.A., D.Litt.

No. 18 (Part I)–The Gorakṣa siddhānta Saṅgraha.
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M.A.

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAVANA STUDIES:

Edited by
GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

Vol. I—

(a) Studies in Hindu Law (1): its evolution, by Gaṅgā nātha Jhā.
(b) The View point of Nyāya Vaiśeṣika Philosophy, by Gopi nath Kaviraj.
(c) Nirmāṇa *Kāya*, by Gopinath Kaviraj.

Vol. II—

(a) Paraśurāma Miśra ALIAS Vāṇī Rasāla Rāya, by Gopinath Kaviraj.
(b) Index to S'abara's Bhāṣya, by the late Col. G. A. Jacob.
(c) Studies in Hindu Law (2):–its sources, by Gaṅgānātha Jha.
(d) A New Bhakti Sūtra, by Gopinath Kaviraj.
(e) The System of Chakras according to Gorakṣa nātha, by Gopinath Kaviraj.
(f Theism in Ancient India, by Gopinath Kaviraj.
(g) Hindu Poetics, by Baṭuka nātha S'arma.
(h) A seventeenth Century Astrolabe, by Padmākara Dvivedi.
(i) Some aspects of Vīra S'aiva Philosophy, by Gopinath Kaviraj.
(j) Nyāya Kusumāñjali (English Translation), by Gopinath Kaviraj.
(k) The Definition of Poetry, by Nārāyaṇa S'āstrī Khiste.
(l) Sondala Upādhyāya, by Gopinath Kaviraj.

Vol. III—

(a) Index to S'abara's Bhāṣya, by the late Col. G.A. Jacob.
(b) Studies in Hindu Law (3) Judicial Procedure: by Gaṅgā nātha Jha.
(c) Theism in Ancient India, by Gopinath Kaviraj.
(d) History and Bibliogpraphy of Nyāya V'iśeṣika Literature, by Gopinath Kaviraj.
(e) Naiṣadha and S'rī Harṣa, by Nīlakamala Bhaṭṭāchārya.
(f) Indian Dramaturgy, by P. N. Pātankār.

Vol. IV—(In progress)—

(a) Studies in Hindu Law. (4) Judicial Procedure: by Gaṅgā-natha Jhā.
(b) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopinath Kaviraj.
(c) Analysis of the Contents. of the ṚgVeda Prātiśākhya, by Maṅgala Deva Sāstrī.
(d) Nārāyaṇa's Gaṇitā kaumudī, by Padmākara Dvivedi.
(e) Food and Drink in the Rāmāyanic Age, by Manmatha nātha Roy.
(f) Satkāryavāda: Causality in Sāṅkhya, by Gopinath Kaviraj.

To be had of—

The Superintendent, Government Press,
Allahabad, U.P. (India).